

Herkulosche Esch

Gezicht van de plek

Typologisch onderzoek Sallandse
landgoederen

Colofon, productstatus, versiebeheer en disclaimer

Colofon:

ISBN/EAN: 978-94-90462-26-0

Deel 25 van de reeks *Erfgoed in ontwikkeling*

Opdrachtgever: familie Corée en familie Middag

Auteur: drs Don Rackham

Medewerking en collegiale toets: drs Margreeth Bangert

Eindproductie: Marij Coenen

Beeldmateriaal: Res nova VOF, enkele websites (URL's staan vermeld bij de afbeelding of in de bronnenlijst), enkele afbeeldingen uit literatuur (literatuur staat vermeld in de bronnenlijst)

© 2011 Res nova VOF | Op deze publicatie berust auteursrecht.

Status product en versiebeheer:

Dit rapport – versie 1.2 | 21-mei-2011 – is definitief.

Disclaimer:

Het onderzoek van Res nova heeft een onafhankelijk en pragmatisch karakter en is niet bedoeld voor het bedrijven van wetenschap, maar voor:

- de verspreiding van onderzoeksresultaten door middel van digitale uitgave via onder meer het Depot van Nederlandse Publicaties van de Koninklijke Bibliotheek
- besluitvormingsprocessen in het kader van beheer, behoud en ontwikkeling.

Ieder onderzoek steunt op wetenschappelijke analyse en synthese en leidt vaak tot verrassende vondsten, die in de rubriek *res novae* (nieuwe zaken) worden gepresenteerd. De conclusies en aanbevelingen dragen het karakter van een advies, voor de opvolging waarvan Res nova geen verantwoordelijkheid draagt.

Res nova is niet verantwoordelijk voor enige verandering in haar digitale publicaties die het resultaat is van inbreuk door derden.

Afbeelding omslag:

Plattegrond uit 1844, topografisch militaire kaart uit 1866, topografische kaart uit 1954 en een recente luchtfoto. Op alle vier de afbeeldingen is de contour van het projectgebied Herkulosche Esch aangeduid.

0 Inhoudsopgave

Colofon, productstatus, versiebeheer en disclaimer.....	2
0 Inhoudsopgave.....	3
1 Inleiding	5
1.1 Opmaat.....	5
1.2 Opbouw van het rapport.....	6
1.3 Productie en regie	6
2 Beschrijvende analyse en pictografie.....	7
2.1 Ligging	7
2.2 Beschrijvende analyse	8
3 De typologie van het Sallandse landgoed	13
3.1 Hoofdgebouw: Sallandse landhuis	13
3.1.1 De oude havezaten	14
3.1.2 Zeventiende en achttiende-eeuwse havezate en buitenplaats.....	21
3.1.3 Negentiende-eeuwse buitenhuizen.....	27
3.2 Bijgebouwen: bouwhuizen en oranjerieën.....	29
3.2.1 Bouwhuizen	29
3.2.2 Oranjerie	33
3.2.3 Druivenkassen	37
3.2.4 Tuinmanswoningen	41
3.2.5 Tuinsieraden	44
4 Nederlandse park- en tuinarchitectuur	47
4.1 Tuinen in de Middeleeuwen en renaissance	47
4.2 De Frans classicistische tuin	50
4.3 De landschapsparken.....	54
4.3.1 Inleiding.....	54
4.3.2 Vroege landschapsstijl in Nederland (circa 1750-1815).....	57
4.3.3 De late landschapsstijl	58
4.3.4 De gardeneske stijl	59
4.3.5 Landschappelijke parken in Salland	60
4.3.6 Tuinen in gemengde stijl.....	66
5 Typologische speerpunten ten behoeve van een nieuw hoofdstuk in het verhaal van de plek	69
6 Bronnen	71

7	Res nova, erfgoed in ontwikkeling.....	72
7.1	Memorabilia	72

Afb. 1 Luchtfoto van het gebied ten zuiden van Zwolle.

1 Inleiding

1.1 Opmaat

Gelegen ten zuiden van de bebouwde kom van Zwolle, langs de verbindingsweg met Deventer, ligt een open agrarisch landschap. Tussen de bebouwing en dit open gebied bevindt zich een klein bosje, het Bikkenrader bos. In de negentiende eeuw bevond zich hier een gelijknamige buitenplaats.

Meteen ten zuiden van het Bikkenrader bos willen de opdrachtgevers, de families Middag en Corée een nieuw landgoed met een oppervlakte van ruim tien hectare oprichten. Dit landgoed krijgt de naam Herkulosche Esch. Hiermee wordt gerefereerd aan het toponiem waarmee deze omgeving op historisch kaartmateriaal wordt aangeduid. Met de ontwikkeling van een nieuw landgoed sluiten de opdrachtgevers aan op een lange traditie van landgoederen die in deze omgeving aanwezig is: ten oosten van Zwolle bevond zich een groot aantal buitenplaatsen en havezaten. Een groot deel van deze huizen is vandaag de dag nog aanwezig en geeft een beeld van de allure die deze omgeving in het verleden had. Een gedeelte van het projectgebied is in de negentiende eeuw vermoedelijk onderdeel geweest van de buitenplaats Bikkenrade. In een verder verleden maakte het echter deel uit van de havezate Zuthem, die ietwat meer naar het zuiden was gelegen.

De opdrachtgevers willen zich bij de ontwikkeling van hun landgoed laten inspireren door de geschiedenis van de locatie en de typologie van de historische landgoederen. In het deelrapport het *Verhaal van de plek* is ruim aandacht besteed aan de geschiedenis van de locatie. In onderhavig deelrapport, het *Gezicht van de plek* wordt aandacht besteed aan de typologie van de historische landgoederen. Hierbij wordt niet alleen naar de landhuizen gekeken, maar wordt ook de architectuur van de bijgebouwen en de opzet van de parktuinen meegenomen. Aan de

¹ Foto van havezate Den Berg. Dit huis dient als inspiratiebron voor het nieuw te bouwen landhuis op de Herkulosche Esch.

hand van de bevindingen uit dit 'typologisch' onderzoek, aangevuld met de resultaten uit het *Verhaal van de plek* is een visiedocument opgesteld waarin aan alle aspecten die tezamen het nieuwe landgoed zullen vormen, aandacht wordt besteed.

1.2 Opbouw van het rapport

In het rapport worden de volgende onderdelen behandeld:

- Beschrijvende analyse
- Typologie van het Sallandse landgoed
- Nederlandse park- en tuinarchitectuur
- Typologische speerpunten
- Bronnenlijst.

Beschrijvende analyse — In hoofdstuk 2 wordt een beknopte beschrijving met uitleg gegeven van het projectgebied en zijn omgeving.

Typologie van het Sallandse landgoed — In hoofdstuk 3 komen die thema's aan de orde die nodig zijn om de aanbevelingen voor de ontwikkelingen ter plekke handen en voeten te geven. Aangezien het hier een typologisch onderzoek betreft voor de ontwikkeling van een nieuw landgoed, wordt in dit hoofdstuk aandacht besteed aan een aantal facetten dat van belang is bij de (historische) verschijningsvorm van het Sallandse landgoed: de typologie van het hoofdhuis en de architectuur van de bijgebouwen.

Nederlandse park- en tuinarchitectuur — In hoofdstuk 4 wordt aandacht besteed aan de geschiedenis van de Nederlandse park- en tuinarchitectuur, waarbij in het bijzonder wordt gekeken naar de tuinen en parken van de Sallandse landgoederen.

Typologische speerpunten — in dit hoofdstuk worden de typologische speerpunten benoemd ten behoeve van een nieuw hoofdstuk in het verhaal van de plek.

Bronnenlijst — Het rapport eindigt met een overzicht van de gebruikte literatuur, archiefstukken, beeldmateriaal en websites.

1.3 Productie en regie

Het manuscript voor dit rapport is van de hand van drs Don Rackham. Het is collegiaal getoetst door drs Margreeth Bangert. De eindproductie van deze publicatie was in handen van Marij Coenen.

2 Beschrijvende analyse en pictografie

2.1 Ligging

Het projectgebied bevindt zich ten zuiden van Zwolle, gelegen langs de historische verbindingroute tussen de Overijsselse hoofdstad en het in Gelderland gelegen Deventer. Het terrein waarop het ruim tien hectare grote, nieuwe landgoed wordt ontwikkeld heeft de naam Herkulosche Esch gekregen, de naam waarmee dit gebied op historisch kaartmateriaal wordt aangeduid. Dit gebied vormde oorspronkelijk de landbouwgronden van het ten zuidwesten gelegen gehucht Herkulo. Ten westen ligt de IJssel, met langs haar oevers de eeuwenoude hooilanden.

Ten oosten van de weg naar Deventer (en de aangrenzende wetering) lag een groot gebied broeklanden. De Herkulosche Esch vormde zo een bewoonbare en gebruiksvriendelijke zone tussen enkele natte gebieden.

Vandaag de dag is deze situatie nagenoeg ongewijzigd. Met uitzondering van enkele vrijstaande boerderijen of kleine clusters bebouwing, wordt het gebied gekenmerkt door haar open, agrarische karakter. Slechts de opgaande begroeiing van een enkel perceel hakhout of van een havezate of landgoed, doorbreekt dit open karakter. In de directe nabijheid van de projectlocatie bevinden zich nog de landgoederen Windesheim en Zandhoven en de relictten van de voormalige buitenplaats Bikkenrade. Een belangrijke havezate, waar het projectgebied in de negentiende eeuw ook deel van uitmaakte, is het verdwenen Zuthem, dat nog geen kilometer meer naar het zuiden was gelegen.

Het nieuw aan te leggen landgoed sluit aan op een eeuwenoude traditie van buitens die in een grote kom rondom Zwolle zijn aangelegd.

Vandaag de dag dringt de bebouwing vanuit Zwolle op. Op locatie van de voormalige havezate Ittersum is een gelijknamige woonwijk tot stand gekomen. Het Bikkenrader bos (en de in de jaren negentig aangelegde uitbreiding van dit bos) vormt echter een groene buffer tussen de stad en het open buitengebied ten zuiden van Zwolle. Het nieuwe landgoed Herkulosche Esch zal deze groene bufferzone nog verder versterken.

Afb. 2 Luchtfoto van het gebied ten zuiden van Zwolle

	Herkulosche Esch		
	Voormalig buiten Bikkenrade	A	Jan van Arkelweg 2
	Havezate Zandhove	B	Wijheseweg 6
	Havezate Windesheim	C	Hollewandsweg 28
	Locatie voormalige havezate Zuthem	D	Jan van Arkelweg 4

2.2 Beschrijvende analyse

Agrarisch gebied — De projectlocatie bestaat nagenoeg volledig uit agrarische gronden. Deze zijn deels in gebruik als landbouwgrond en deels als (paarden) weide. Het noordoostelijke gedeelte wordt gekarakteriseerd door een lichte glooiing. Deze is het gevolg van het bewerken van de grond ten behoeve van de landbouw. Op historisch kaartmateriaal is op deze locatie dan ook sprake van een vlak terrein. Wel is op de oude kaarten duidelijk zichtbaar dat meteen ten zuidoosten sprake van een ophoging was. Deze bevond zich op een als weiland aangeduid perceel. Er is dus geen sprake van een kamp. Wat dit wel is geweest is onbekend.

Bebouwing — Binnen de contouren van het projectgebied bevindt zich één woning, Jan van Arkelweg 2a. Het betreft een kleine knechtenwoning die in de Wederopbouwperiode is opgetrokken.

Afb. 3 De knechtwoning, gelegen in het projectgebied.

Het betreft een klein eenlaags gebouw onder een hoog opgetrokken zadeldak. Het dak is met riet gedekt en heeft een rode gesmoorde nokvorst. Het volume is opgetrokken in baksteen, deels uitgevoerd in halfsteens verband, deels in kruisverband. De zuidelijke kopgevel is symmetrisch ingedeeld en telt drie traveeën, waarbij de entree centraal is geplaatst. In de loop der jaren is een en ander aan het pand gewijzigd en is aan de oostzijde een grote serre geplaatst. Het pand heeft geen specifieke bouwhistorische waarden. Vanuit cultuurhistorisch oogpunt is het huis wel waardevol omdat het deel uit van de ontwikkelingsgeschiedenis van de locatie.

Het huisje en de bijbehorende tuin zullen formeel geen onderdeel gaan uitmaken van het landgoed. Ze zullen echter wel worden opgenomen in het integrale ontwerp voor het goed.

Rondom het projectgebied ligt een aantal boerderijen. Met een viertal van deze agrarische complexen heeft het nieuwe landgoed een visuele verbintenis: Jan van Arkelweg 2 en 4, Wijheseweg 6 en Hollewandsweg 28. Alle zijn in de huidige verschijningsvorm ontstaan rond 1900-1920. Enkele boerderijen hebben echter een langere geschiedenis, waaronder Wijheseweg 6 en het achter het nieuwe bosje van Bikkenrade gelegen Hollewandsweg 26. Op deze locaties verschijnt al in het begin van de negentiende eeuw (op de kadastrale minuutkaart van 1811-1832) een complex.

Afb. 4 Hollewandsweg 28, gezien vanaf het projectgebied.

Afb. 5 Wijheseweg 6, gezien vanaf het projectgebied.

Afb. 6 Jan van Arkelweg 4 gezien vanaf het projectgebied.

Afb. 7 Jan van Arkelweg 2, gezien vanaf het projectgebied.

Een gebouw dat van grote invloed is op de belevingswaarde van het gebied is de IJsselcentrale die ten westen van de Herkulosche Esch is gelegen. Deze in 1955 gebouwde elektriciteitscentrale is van een enorme omvang en wordt gekarakteriseerd door haar opvallende betonconstructie die middels opvallende eenvoudige decoratieve elementen een bijzonder aanzien heeft. Het pand is een object van hoge, zowel cultuur- als bouwhistorische waarde. Als zodanig is het van belang dat met dit volume, dat vanaf het projectgebied duidelijk zichtbaar is, rekening wordt gehouden in de plannen voor het nieuwe landgoed.

Afb. 8 De IJsselcentrale Harculo, gezien vanaf het projectgebied.

Afb. 9 De IJsselcentrale (foto afkomstig van www.flickr.com).

Bikkenrader bos — Het projectgebied grenst aan de noordzijde aan het Bikkenrader bos. Dit kleine bosje bestaat uit twee delen. Het oostelijke gedeelte wordt gevormd door een volwassen bos. Dit bos maakte deel uit van het negentiende-eeuwse buiten Bikkenrade. Het westelijke gedeelte is in de jaren negentig aangeplant. Het betreft hier dus een nieuw bos. Dit bosje vormt een eigentijdse invulling en is niet terug te voeren tot een historisch moment (tenminste niet na 1811).

Afb. 10 Bikkenrader bos.

 Het oude bos als relict van het buiten.

 Het in de jaren negentig aangelegde bosje.

Het bos vormt een belangrijk element in de belevingswaarde van het projectgebied. Het gegeven dat hier sprake is van het bos van een voormalige buitenplaats, vormt een belangrijk uitgangspunt voor de geplande ontwikkelingen op deze locatie. Niet alleen sluit het nieuwe landgoed historisch gezien goed aan op het voormalige buiten Bikkenrade, ook kan het (oude) nieuwe landgoed worden verweven met het oude goed en kan er visueel sprake zijn van één aaneensluitend geheel.

Afb. 11 Het Bikkenrader bos, genomen vanaf de oprijlaan naar Jan van Arkelweg 2a.

Afb. 12 Het Bikkenrader bos.

3 De typologie van het Sallandse landgoed

De opdrachtgevers van het project Herkulosche Esch wensen bij de realisatie van het nieuwe landgoed te worden geïnspireerd door de architectuur en tuinaanleg van voorbeelden uit de nabije omgeving om zo een 'streekeigen' nieuw landgoed te kunnen ontwikkelen. Deze ambitie wordt door de gemeente Zwolle als positief ervaren.

Om een landgoed te kunnen realiseren, waarbij op het verleden gestoelde verschijningsvormen dienen te worden gecombineerd met de overige specifieke wensen van de opdrachtgevers, is het van belang om inzicht te krijgen in de typologie van het historische landgoed. In dit hoofdstuk wordt dan ook aandacht besteed aan een aantal thema's dat samenhangt met de verschijningsvorm van de Sallandse landgoederen.

Niet alleen de architectuur van het hoofdhuis komt hierbij aan de orde. Ook de typologie en plaatsing van de karakteristieke bijgebouwen. In een volgend hoofdstuk wordt de opzet van de parktuinen en de directe omgeving van de bebouwing onderzocht.

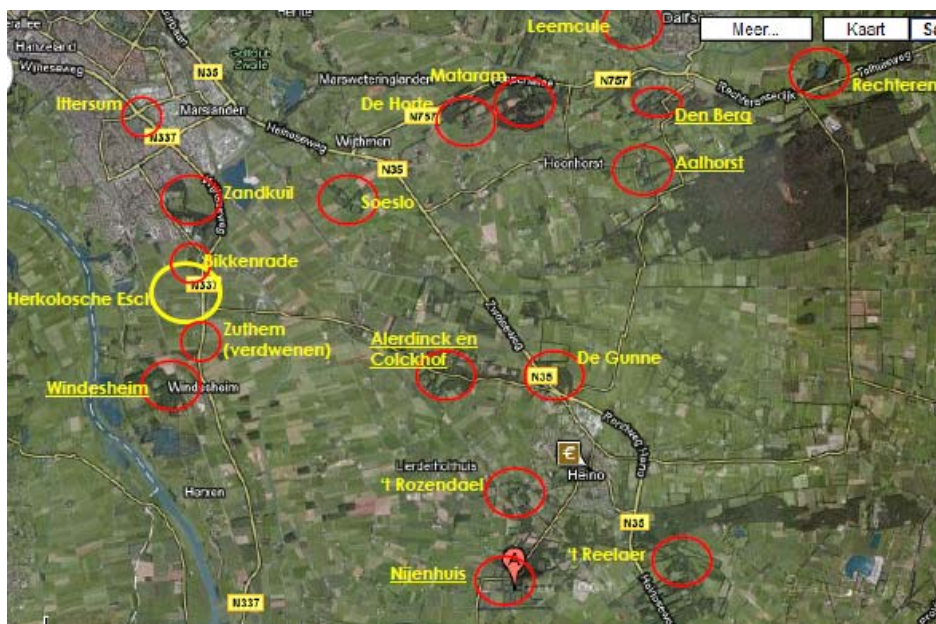
De volgende onderwerpen komen aan de orde in dit onderzoek:

- Typologie van de Sallandse havezate en buitenplaats
- Typologie van de bijgebouwen: bouwhuizen, orangerieën en kassen
- Overijsselse tuinarchitectuur.

3.1 Hoofdgebouw: Sallandse landhuis²

Op het nieuwe landgoed Herkulosche Esch wordt een landhuis met allure en bijgebouwen opgericht. De opdrachtgevers, de families Middag en Corée, willen de inspiratie voor de architectuur van het landgoed zoeken in het areaal aan historische buitenplaatsen die Salland rijk is.

² Informatie afkomstig uit: Gevers, A.J. & Mensema, A.J., *De havezaten in Salland en hun bewoners*, Alphen aan de Rijn 1983; Wijck, H.W.M. van der & Enklaar-Langendijk, J., *Overijsselse buitenplaatsen*, Alphen aan de Rijn 1983; Wijck, H.W.M. van der, *De Nederlandse buitenplaats. Aspecten van ontwikkeling, bescherming en herstel*, Alphen aan de Rijn 1982, pp. 85-110.

Afb. 13 Aanduiding van landgoederen (havezaten en buitenplaatsen) ten zuid-oosten van Zwolle.

Het overgrote deel van de vandaag de dag nog aanwezige buitenplaatsen en havezaten dateert in haar huidige verschijningsvorm uit de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw. Deze huizen kenmerken zich door een sober Hollands-classicistisch karakter. In de negentiende eeuw ontstaat er, mede dankzij belangrijke ontwikkelingen op het gebied van de infrastructuur, een nieuwe trek naar het platteland onder de (nieuwe) rijken. Deze huizen zijn tot ver in de eeuw in een neoclassicistische stijl opgetrokken. Aan het eind van de eeuw zien we ook huizen die worden gekenmerkt door een neorenaissance vormgeving.

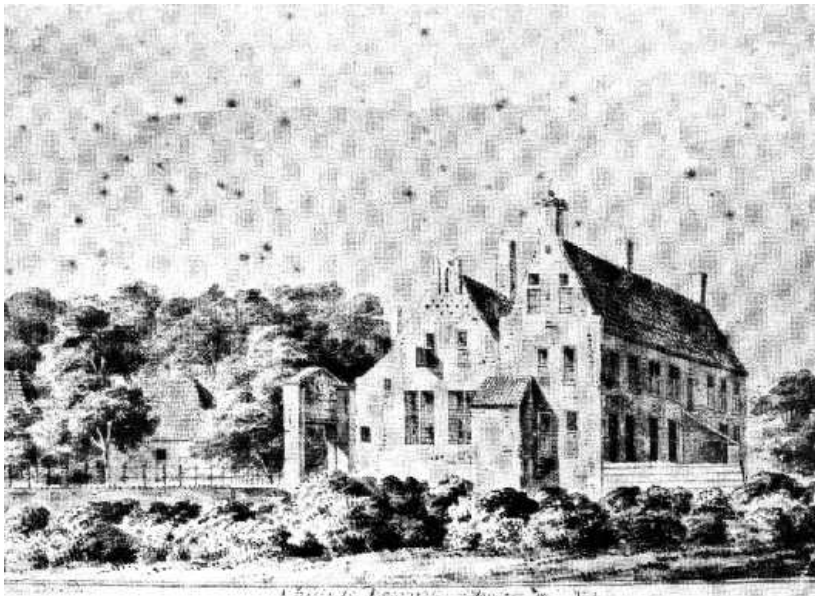
De meeste havezaten zijn verder in de geschiedenis terug te voeren dan de zeventiende eeuw. Deze oudste gebouwen, de riddermatige havezaten zijn nagenoeg allemaal in de loop der geschiedenis verdwenen en vervangen door de gebouwen die we nu als representatief voorbeeld zien van de Sallandse havezate.

Een belangrijke bron die ons toch nog een blik biedt in de vroeg-zeventiende-eeuwse (en oudere) huizen zijn de tekeningen die omstreeks 1730 door tekenaars C. Pronk en A. de Haen zijn gerealiseerd. Hierbij wordt, gezien de relevantie voor dit onderzoek, alleen gekeken naar de kleinere havezaten.

3.1.1 De oude havezaten

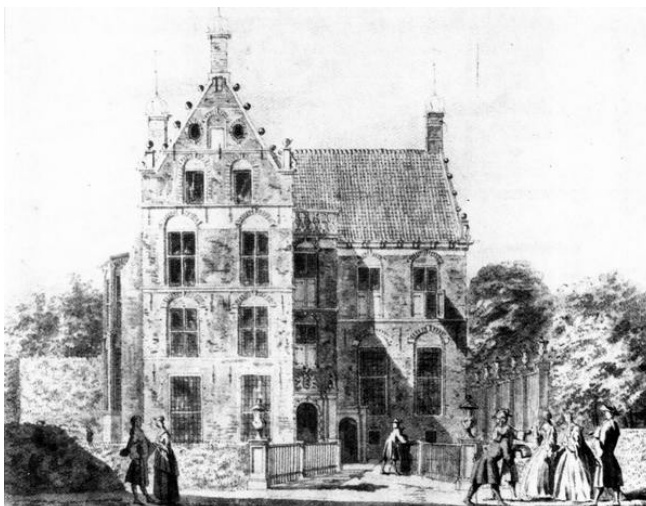
De zestiende en vroeg-zeventiende-eeuwse havezaten worden gekarakteriseerd als 'steen huysen'. Ze bestaan meestal uit één- of tweebeukige huizen met een

verdieping en zijn volledig onderkelderd. Bij het veranderen van de woonwensen kan de eigenaar kiezen voor verlenging van de vleugel of voor de bouw van een tweede vleugel langs één van de gevels. Een voorbeeld van het laatste is 't Huis te Doorn (zoals deze verschijnt op een tekening van De Haen, 1729).

Afb. 14 Huis den Doorn, A. de Haen, 1729. Een huis bestaande uit twee parallel tegen elkaar geplaatste volumes onder zadeldak.

Een ander veelvoorkomend type 'steenen huys' is het L-vormige kasteel. Dit type bestaat uit twee haaks op elkaar geplaatste vleugels aan een binnenpleintje, met een traptoren op de binnenhoek, en meestal een vierkante toren op de buitenhoek. Havezate te Haerst is een fraai voorbeeld van een woning met L-vormige plattegrond.

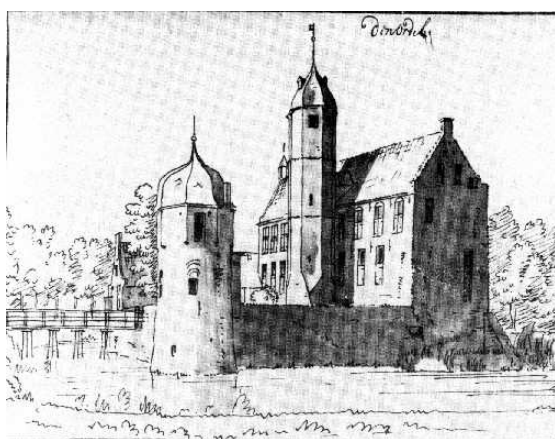

Afb. 15 Havezate te Haerst, A. de Haen, 1729. Voorbeeld van een L-vormig volume.

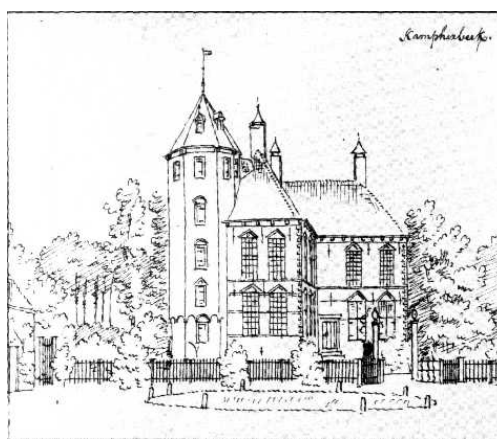

De kopse gevels werden meestal getooid met een trap- of eenvoudige tuitgevel.³ Dit genre kwam zowel in steden als dorpen voor, zowel in de vorm van een edel-manshuis als de chique burgermanswoning en beantwoordt volledig aan de toenmalige eisen van aangenaam wonen, uitstraling en veiligheid.

Dergelijke havezaten hadden een minimale tot geen defensieve functie. Dit uit zich met name door de aanwezigheid van een groot aantal, grote vensters. De riddermatige gebouwen zijn echter van groot belang voor de bewoners, die hun maatschappelijke en economische positie aan het bezit ervan ontleen. De versterkings-elementen die zo tekenend zijn voor de kastelen uit de Middeleeuwen blijven behouden bij de bouw van nieuwe complexen. Deze elementen hebben niet als doel een efficiënt verdedigingsmiddel te vormen, maar een puur symbolische betekenis: zij moeten de machtsverwantschap van de bewoners met de gezaghebbende hoge adel uitdrukken en de traditionele positie van het kasteel als middelpunt van de gemeenschap benadrukken.⁴

Afb. 16 Havezate den Ordel, C. Pronk 1730. Voorbeeld van een huis met trap- en hoektoren.

Afb. 17 Havezate Campherbeeck, A. de Haen 1729. Voorbeeld van een huis met hoektoren.

Dit symbolisme manifesteert zich onder andere in de bouw van een voornamelijk op een zeer geprononceerde locatie geplaatste traptoren. De toren dient meestal ook als entree en had als doel de bezoeker te imponeren. De gast moet overtuigd zijn van de waardigheid van zijn gastheer, die door middel van historiserende

³ Janssen, H., Kylstra-Wielinga, J. & Olde Meierink, B., 1000 jaar kastelen in Nederland. Functie en vorm door de eeuwen heen, Utrecht 2006, pp. 129-132.

⁴ Janssen, Kylstra-Wielinga & Olde Meierink 2006, p. 126.

bouwelementen het beste kan worden uitgedrukt.⁵ Door de komst van de traptorens verliest het defensieve karakter van het kasteel nog meer terrein. De oorspronkelijke toegang tot het gebouw op de eerste verdieping met ophaalbrug wordt vervangen door de torens met een entree op de begane grond. De logistieke ontwikkeling van de traptoren maakte het mogelijk om de privévertrekken en de representatieve ruimtes min of meer van elkaar te scheiden.

De in afbeeldingen 14 tot en met 17 genoemde havezaten bevonden zich alle op korte afstand van elkaar ten noordoosten van Zwolle. Alle vier de havezaten zijn in het begin van de negentiende eeuw, na de omwenteling afgebroken. Alleen van Den Doorn is nog een klein deel van het complex behouden (zij het in een andere, latere verschijningsvorm). Den Doorn en Te Haerst waren in de achttiende en begin van de negentiende eeuw bezit van de familie Haersolte tot den Doorn, de familie die ook Zuthem in haar bezit had (zie *Verhaal van de plek*).

De architectuur van de genoemde volumes is nagenoeg identiek, gekarakteriseerd door een sobere Hollandse renaissance architectuur. De tekeningen van Te Haerst kennen de meeste detaillering. Hier zien we een gebouw waar de twee hoofdvolumes afwijkende hoogten in bouwlagen hebben. De grote raampartijen zijn uitgevoerd als kruisvensters waarbij de onderste ramen zijn voorzien van luiken. De ramen zijn onder een segment- of rondboog geplaatst waarbij gebruik is gemaakt van natuurstenen aanzetblokken en sluitstenen. De boogvelden zijn blind (vermoedelijk eenvoudig metselmozaïek). De raampartijen op de begane grond zijn afwijkend in uitvoering en hebben geen rondbogen. De vensterpartijen worden per verdieping kleiner (lager). De verschillende bouwlagen worden gescheiden door (cordon)-lijsten. In de topgevels zijn oeil-de-boeufs aangebracht, voorzien van een viertal natuursteen blokjes. De gevels zijn uitgevoerd als tuitgevel, waarbij op de schouders decoratieve elementen zijn geplaatst en op de gevelrand een soort hogels zijn aangebracht. De hals is tot forse schoorsteen uitgewerkt. Deze schoorstenen worden bekroond met opvallende ijzeren helmvormige constructies (windvanen).

In de oksel van de twee volumes staat een één travee breed volume. Hier is geen sprake van een traptoren die boven de gevels uitkraagt, maar van een drielaags volume met balustrade aan de bovenzijde. Op de begane grond van deze uitbouw bevindt zich de rijk uitgevoerde entreepartij, voorzien van een natuurstenen omlijsting en een familiewapen aan de bovenzijde.

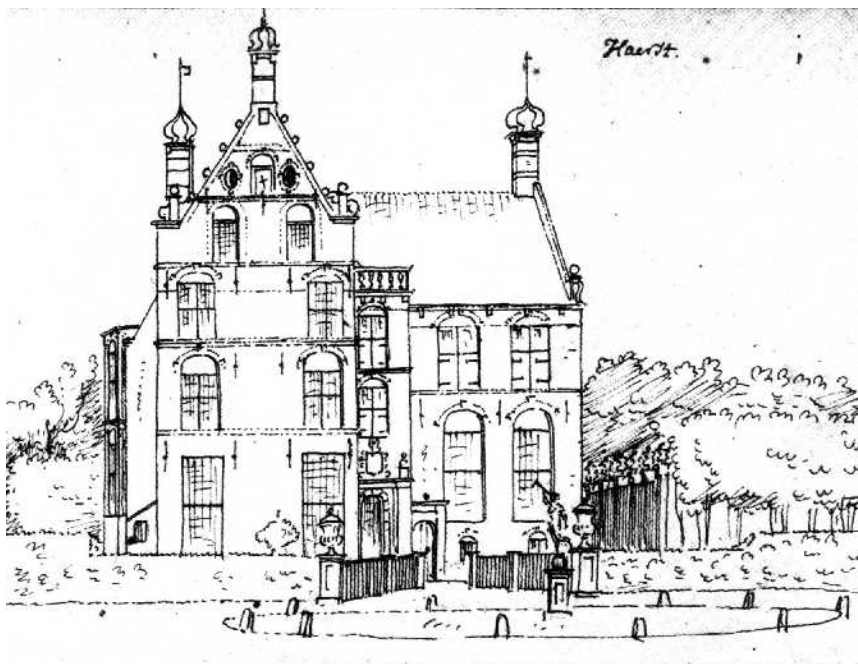

⁵ Janssen, Kylstra-Wielinga & Olde Meierink 2006, p. 138.

Andere opvallende elementen zijn de forse steunbeer tegen de zijgevel (in het water), het parallel aan het achterste volume gelegen kleine bouwblok met meerzijdig front en de 'doos' (het toilet) dat op de eerste verdieping van het achterste (tweelaags) volume tegen de gevel is geplaatst.

Het gebouw is bereikbaar via een brug met balustrades, waarbij op de voorste, als sokkel uitgevoerde balusters, grote vazen zijn geplaatst.

Afb. 18 Te Haerst, A. Schoenmaker 1729.

De tekening van Den Doorn (afbeelding 14) is minder gedetailleerd. Het volume lijkt soberder in opzet. De gevels zijn opgezet als tuitgevels, waarbij de hals als schoorsteen is uitgevoerd. De vensters zijn van het type kruis- en kloostervenster, waarbij de onderlichten van luiken zijn voorzien. Of er sprake is van bogen boven de ramen, is niet zichtbaar. Een opvallend detail in het linker volume zit in de top van de gevel. Er lijkt hier sprake te zijn van een groot aantal duivengaten. Het in het water staande complex is bereikbaar via een stenen brug en een grote vrijstaande poort.

Ook bij het L-vormige Campherbeek (afbeelding 17) zien we de Hollandse renaissance raampartijen onder een boog. Deze zijn hier als timpaan ingetekend. Beide volumes hebben twee bouwlagen die van elkaar worden gescheiden door een cordonlijst. In tegenstelling tot Te Haerst is hier geen sprake van een traptoren met entree in de oksel van de volumes. De entree bevindt zich in het achterste bouwblok. Op de hoek is wel een forse veelzijdige toren geplaatst. Gezien de plaatsing

van de ramen in de toren, diende deze als traptoren. De bovenste bouwlaag zal hebben gefungeerd als een soort uitkijkpunt, waarbij in ieder gevelvlak een raam is aangebracht. In tegenstelling tot de overige drie voorbeelden, is hier sprake van volumes met schilddaken, waarbij de schoorstenen op de nok van het dak staan.

Een voorbeeld van een nog bestaand L-vormig complex dat uit dezelfde tijd dateert als de vier genoemde havezaten is het Huis Vorden te Vorden (afbeelding 19). Hier zien we een gebouw bestaande uit twee tweelaags volumes, waarbij in de oksel een traptoren met entreepartij is geplaatst. De ramen zijn uitgevoerd als kruis- en kloostervenster met bij de onderlichten houten luiken. Er is hier sprake van een complex met schilddaken.

Afb. 19 Huis Vorden te Vorden, 1540.

Bij de havezate Rechteren bij Dalfsen (afbeelding 20-21) is de historie van het complex duidelijk aan het exterieur af te lezen. Het oudste volume is de veertiende-eeuwse donjon. In de Late Middeleeuwen is het grote tweelaags volume aan de achterzijde van het huis ontstaan.

Afb. 20 Rechteren, het laatmiddeleeuwse huis, gezien vanuit het zuidoosten.

Afb. 21 Rechteren, de zuidwestelijke zijgevel van het laatmiddeleeuwse volume.

Dit volume toont veel soortgelijke elementen als de verdwenen havezaten. De vensters zijn uitgevoerd als kruis- en kloostervensters. Hierbij is bij de onderlichten sprake van houten luiken. De vensters zijn geplaatst onder rondbogen met natuurstenen aanzetblokken en sluitstenen. De topgevels zijn als trapgevel uitgewerkt (eigenlijk meer een tuitgevel met een extra trede). Op deze treden staat een natuurstenen bol. De hals van de gevels is uitgewerkt als schoorsteen. De indeling van het interieur is af te lezen aan de schoorstenen die op het hoog opgetrokken zadeldak staan. Tegen de achtergevel is een klein volume onder eigen zadeldakje geplaatst.

Zoals reeds gezegd werd het overgrote deel van deze zestiende-eeuwse havezaten in de loop der zeventiende eeuw gewijzigd. Er ontstaat een type huis dat zowel in opzet als detaillering aanzienlijk anders is.

De typologie van de havezate kan als uitgangspunt dienen voor het nieuw te bouwen landhuis. Het is van belang karakteristieke elementen van dit type huis in het ontwerp mee te nemen. Kenmerkend zijn onder andere:

- de eenvoudige opzet, bestaande uit een of meerdere tweelaags volumes
- een zadeldak met trap- of tuitgevel
- het plaatsen van een hoek- en/of traptoren
- onder segmentboog geplaatste kruis- of kloostervensters
- van luiken voorziene onderlichten van de vensters.

3.1.2 Zeventiende en achttiende-eeuwse havezate en buitenplaats

In Overijssel is, evenals in andere delen van het land, sprake van een tweetal soorten landhuizen. De huizen die het verst in de geschiedenis zijn terug te voeren zijn de op de feodale traditie terug te voeren havezaten. In het deelrapport *Verhaal van de Plek* is ingegaan op de riddermatige achtergrond en status van deze huizen. Daarnaast zien we in de loop der zeventiende eeuw dat ook het patriciaat vanuit de steden naar het platteland trekt. De opkomst van deze gegoede burgerij in de zeventiende eeuw, ook wel de Gouden Eeuw genoemd, is het resultaat van een ongeëvenaarde economische bloei in de Noordelijke Nederlanden. Met name de gewesten Holland en Zeeland weten dankzij de scheepvaart en de daaruit voortvloeiende handel de rijkdom van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden flink op te schroeven. De nieuwe rijken, de mensen die profiteren van deze economische bloei, hebben het bestuur van het land in handen, waarbij de oude adel enigszins opzij wordt geschoven. Dit heeft met name te maken met het gegeven dat het overgrote deel van de hoge edellieden trouw is gebleven aan hun vorst, Philips II en aan het katholieke geloof. Om de onrusten te ontduiken verblijven veel adellijke families tijdens de woelige tijden van de Tachtigjarige Oorlog op hun bezittingen in de Zuidelijke Nederlanden.⁶

Deze burgerij bouwde vaak op of nabij een bestaande boerderij, te midden van hun landbezit op het platteland een kleine spieker, waar ze zich op gezette tijden uit het stadse leven konden terugtrekken. Een spieker telde meestal één bouwlaag en was geplaatst onder een schilddak. Bij de in de negentiende eeuw gebouwde landhuizen Soeslo en Colckhof is het huis tegen de oude, achttiende-eeuwse spieker gebouwd.

Waar oorspronkelijk een duidelijk onderscheid tussen de riddermatige havezate en de landhuizen van de patriciërs zichtbaar was, zien we in de zeventiende en achttiende eeuw dat het typologische onderscheid tussen beide vervaagt.

De verschijningsvorm van het zeventiende en achttiende-eeuwse landhuis is in hoofdopzet identiek. Het oudste type is het zogenaamde Vingboonstype, vernoemd naar de Hollands classicistische architect Philips Vingboons. Hij is verantwoordelijk voor de bouw van een aantal huizen in Overijssel en heeft daarnaast voorbeeldboeken opgesteld. Zijn oeuvre heeft als belangrijke inspiratiebron gediend en werd op grote schaal toegepast bij de bouw van nieuwe huizen.

⁶ Janssen, Kylstra-Wielinga & Olde Meierink 2006, p. 142.

Afb. 22 De oude spijker tegen de achtergevel van de in 1815 gebouwde buitenplaats Soeslo.

Afb. 23 De oude spijker tegen de achtergevel van de uit 1840 daterende buitenplaats Colckhof.

In de achttiende eeuw zien we dat het streng classicistische karakter ietwat wordt losgelaten. Dit uit zich met name in de uitvoering van het middenrisaliet en het minder de nadruk leggen op de verticale lijn. Den Berg nabij Dalfsen geldt hierbij als prototype.

Zeventiende-eeuws landhuis naar Vingboons — Philips Vingboons (1607-1678) heeft een groot en indrukwekkend oeuvre achtergelaten. Hij geldt als een van de meest prominente architecten die in het oeuvre van het Hollandse classicisme werkte. Vingboons wist de Hollands classicistische stijl die in Amsterdam door tijdgenoot Jacob van Campen werd geïntroduceerd en aldaar haar hoogtepunt vond in de bouw van het Paleis op de Dam (gebouwd als stadhuis: 1648-1665). Vingboons was actief ten tijde van de ontwikkeling van de Amsterdamse grachtengordel. Aan deze gordel werden strenge eisen gesteld met betrekking tot breedte, hoogte et cetera van de te bouwen woningen. Om op de relatief smalle percelen toch panden te kunnen ontwikkelen die zich kenmerken door de classicistische vormtaal, introduceerde Vingboons de halsgevel. Deze gevel geldt nu als het karakteristieke type langs de grachten.

Het overgrote deel van Vingboons' opdrachtgevers bestond uit vermogende regenten en kooplieden uit Amsterdam. Bovendien ontwierp hij voor adellijke families en het stedelijk patriciaat vaak ook buitenplaatsen aan de Vecht en in de nieuwe polders van Holland.

Een document van Vingboons dat van ongekend belang was, zijn de in 1648 en 1674 verschenen boekdelen *Afbeeldels der voornaemste gebouwen*. Hierin had hij

opstanden en plattegronden van gebouwde en niet-uitgevoerde villa's, buitenhuizen en stadshuizen uitgewerkt.

Huizen in Overijssel die in de stijl van Vingboons zijn gebouwd zijn onder andere: Weldam (1645), Rollecate (1654), Diepenheim (1648), Nijenhuis (1656), Singraven (1661), Almelo (1662), Harsevelt (1663), Het Zandt, Het Gerner en Zuthem. Alleen het Nijenhuis te Diepenheim is met zekerheid ook echt aan Vingboons toe te schrijven. Veel van deze huizen zijn in de loop der jaren verbouwd of uitgebreid.

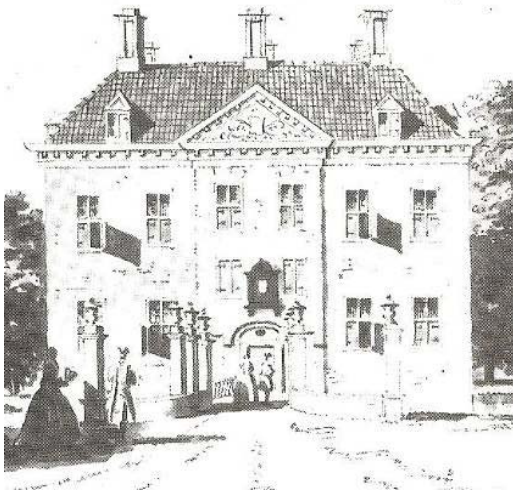

Afb. 24 Diepenheim. Oorspronkelijk was er sprake van een hoge stoep (als bij Zandhoven, in de afbeelding hiernaast). In 1707 is de entree verbouwd.

Afb. 25 Buitenplaats Zandhoven, destijds Het Zandt genaamd, tekening van C. Pronk 1730.

De gebouwen kenmerken zich door hun eenvoudige opstand: een rechthoekige plattegrond, geplaatst onder een schilddak met plat dat middels een forse volledig omgaande kroonlijst van de opstand wordt gescheiden. Het gebouw telt meestal twee bouwlagen, geplaatst op een hoog basement (souterrain). De entree is bij de authentieke Vingboonshuizen bereikbaar via een hoge stoep, die middels beide zijden te bereiken is. De symmetrisch opgezette voorgevel heeft centraal een geaccentueerde middenrisaliet waarin de entree is geplaatst. De entree zelf is meestal rijk uitgevoerd en voorzien van een natuurstenen omlijsting met aan de bovenzijde ter afsluiting een kroonlijst of cartouche. Het risaliet wordt doorgaans bekroond door een timpaan of front met decoratieve vulling en is vaak voorzien van korintische pilasters. De ramen zijn geplaatst onder hanenkammen of rollagen en zijn voorzien van kruisvensters (de ruiten zijn onderverdeeld door smalle roeden). De hoeken van het risaliet zijn voorzien van een natuurstenen blokpilaster. In het geval van Huis Diepenheim is het gehele risaliet in natuursteen uitgevoerd.

Afb. 26 Havezate Zuthem, A. de Haen, 1730.

Afb. 27 Het Nijenhuis te Diepenheim. Dit gebouw is toegeschreven aan Vingboons. De twee hoektorens zijn in de negentiende eeuw toegevoegd.

Achttiende-eeuwse landhuis — Den Berg nabij Dalfsen wordt beschouwd als het modelvoorbeeld voor de achttiende-eeuwse havezate. Het complex bestaat uit een huis dat in hoofdopzet gelijk is aan het zeventiende-eeuwse Vingboonstype: twee bouwlagen, geplaatst onder een schilddak met plat. De centrale partij kraagt ietwat uit en is aan de bovenzijde afgesloten door een halfronde afsluiting. Opvallend verschil met het Vingboonstype is dat de kroonlijst door het middenrisaliet doorsneden wordt (er is sprake van doorgaand metselwerk). De entreepartij, die bereikbaar is middels een hardstenen trappartij heeft een vriendelijk karakter door de vele raampartijen met roedeverdeling.

De achterzijde van het huis heeft een licht uitkragend middenrisaliet. Oorspronkelijk was sprake van een meer classicistisch karakter waarbij het driehoekige timpaan door middel van de kroonlijst van het opgaand muurwerk wordt gescheiden. In de loop van de negentiende eeuw (1866) is het middenrisaliet vervangen door een meerzijdige uitbouw met eigen kap en kloktorentje.

Afb. 28 Den Berg

Het hoofdhuis is omringd door een gracht die aan de achterzijde tot vijver is uitgewerkt en in de negentiende eeuw naar het zuidoosten als slingervijver door het bos is doorgetrokken. Vóór het huis ligt een plaats die aan weerszijden wordt geflankeerd door een eenlaags bouwhuis onder schilddak. De bijgebouwen zijn in opstand identiek. De gevelindeling is afwijkend naar gelang de functie van het gebouw. Door de laagte van deze bijgebouwen wordt de grandeur van het hoofdhuis benadrukt.

Tegen het oostelijke bouwhuis is aan het eind van de negentiende eeuw een boerderij gebouwd. Vanaf de oprijlaan is sprake van een zichtas, die middels een hekwerk met fraai uitgewerkte natuurstenen hekpijlers wordt begeleidt. Deze zichtas loopt zowel vóór als achter het huis door (voor het huis via de Heinoseweg die voor de aanleg van Den Berg door een heuvel is aangelegd en aan de achterzijde over een grand canal.

Dit type huis, niet alleen de architectuur van het hoofdhuis maar ook de opzet van het totale ensemble wordt in de achttiende eeuw met grote regelmaat als inspiratiebron gebruikt. In paragraaf 3.3 wordt ingegaan op de architectuur van de bijgebouwen en in het volgende hoofdstuk wordt de tuinaanleg besproken.

Enkele huizen die in opzet van hoofdvolume en ensemble grote gelijkenissen vertonen met Den Berg zijn havezate Eerde nabij Ommen, gebouwd in 1715 en Aalhorst (1720) die op enkele kilometers van Den Berg is gelegen.

Afb. 29 De Aalhorst (1720).

Afb. 30 Havezate Eerde (1715).

De typologie van het zeventiende- of achttiende-eeuwse landhuis kan als uitgangspunt dienen voor het nieuw te bouwen landhuis. Het is van belang karakteristieke elementen van dit type huis in het ontwerp mee te nemen. De belangrijkste kenmerken van dit type landhuis zijn:

- Een tweelaags bouwmassa op basement (souterrain), geplaatst onder een schilddak.
- Een symmetrische gevelindeling met centraal risaliet.
- Een geprononceerde entreepartij met bovenliggend venster in het middenrisaliet, beide omringd en verbonden door decoratief stucwerk.
- Een één of drie assen tellend middenrisaliet. Bij een drie assen tellend risaliet aan weerszijden van de entree een as met smalle vensters.
- Een classicistisch driehoekig timpaan (zeventiende-eeuws) of half rond timpaan (achttiende-eeuws), als bekroning van het middenrisaliet. Bij een half rond timpaan wordt de kroonlijst niet doorsneden: de kroonlijst volgt de ronding van het timpaan.
- Een voor de entree gelegen hoge stoep.
- Als empirevensters (schuiframen) met roedeverdeling uitgevoerde raampartijen, geplaatst onder hanenkammen.
- Dakkapellen die in het verlengde van de vensterassen zijn geplaatst.

3.1.3 Negentiende-eeuwse buitenhuizen

In de negentiende eeuw zien we dat bestaande havezaten met enige regelmaat worden verbouwd of afgebroken en heropgebouwd. Daarnaast wordt een groot aantal nieuwe buitenplaatsen ontwikkeld. De architectuur van deze aanpassingen en nieuwe complexen worden uitgevoerd in de overheersende stijl van de periode. In het begin van de negentiende eeuw is dit met name het neoclassicisme. Vanaf het midden van de eeuw worden ook neogotische volumes gecreëerd en, tegen het eind van de eeuw is de Oudhollandse renaissance veel toegepast.

Afb. 31 Colckhof, 1848.

Afb. 32 't Rozendael bij Heino (circa 1850).

Voorbeelden van neoclassicistische (ook wel Internationaal classicisme genaamd) zijn de in 1848 opgetrokken Colckhof (vóór de achttiende-eeuwse spijker gebouwd), het omstreeks 1850 verbouwde 't Rozendael nabij Heino, Huis Ittersum en het Vechterdam te Berkum (circa 1840). Deze neoclassicistische huizen hebben in hoofdopzet een identiek karakter als de oudere buitenplaatsen: een rechthoekige plattegrond, twee bouwlagen, geplaatst onder een schilddak. Bij de drie genoemde huizen valt het op dat er geen sprake is van een souterrain, maar dat de bel-etage op maaiveldniveau is gelegen. Hierdoor is er een meer directe relatie tussen het huis en de omliggende tuin. De vroeg-negentiende-eeuwse huizen zijn vrijwel allemaal gepleisterd. De raampartijen worden regelmatig benadrukt door een opvallende, in hout en pleisterwerk uitgevoerde omlijsting, al dan niet met hoofdstel aan de bovenzijde. Vaak zijn de ramen voorzien van persiënnes. De entree wordt meestal geaccentueerd door een licht uitkragend middenrisaliet, waarbij de entree door een omlijsting nog eens extra wordt benadrukt. Dit risaliet wordt of door een timpaan of door een groots opgezette dakkapel bekroond. In overeenstemming met de classicistische architectuur van Vingboons, loopt de kroonlijst door over de gehele gevel, dus ook over het risaliet.

Afb. 33 Huis Ittersum, nabij de Herkulosche Esch.

Afb. 34 Buiten Vegterdam (foto uit circa 1870).

Hoewel er geen afbeeldingen bekend zijn van de buitenplaats Bikkenrade, die meteen ten noorden van de Herkulosche Esch was gelegen, is het gezien het moment waarop deze tot stand is gekomen, het meest waarschijnlijk dat hier sprake is geweest van een neoclassicistisch huis.

Voorbeelden van huizen die in een neorenaissancestijl zijn uitgevoerd zijn het omstreeks 1870 opnieuw opgetrokken Alerdinck en het rond 1880 herbouwde Zandhoven ('t Zandt).

Afb. 35 Alerdinck, gebouwd omstreeks 1870.

Afb. 36 Buitenplaats Zandhoven ('t Zandt), gebouwd omstreeks 1880. Dit buiten ligt in de omgeving van de Herkulosche Esch.

Negentiende-eeuwse landhuizen en buitenplaatsen worden gekenmerkt door een classicistische hoofdopzet (identiek aan achttiende-eeuwse huizen) en een neoclassicistische of neorenaissance vormgeving. Kenmerkend zijn onder andere:

- Het gebruik van stuc, dan wel geheel bepleisterd, dan wel ter accentuering van de constructieve onderdelen.
- Kroonlijsten.
- Middenrisalieten.

3.2 Bijgebouwen: bouwhuizen en oranje- en blauwvillen

Een landgoed bestaat uit meer dan alleen een landhuis en een (park)tuin. Bij het huis is meestal sprake van een aantal bijgebouwen in de directe nabijheid van het huis en een of meerdere boerderijen die op enige afstand van het hoofdvolume zijn geplaatst.

3.2.1 Bouwhuizen

Het beeld dat vandaag de dag bepalend is voor de karakteristiek van de Sallandse buitenplaats bestaat uit het hoofdhuis met daarvoor, aan weerszijden van een grote open ruimte, een eenlaags bouwhuis. Het hoofdgebouw samen met de bijgebouwen, de meestal met een groot centraal perk voorziene plaats en een grote entreepartij vormen het aanzien van de buitenplaats. Zoals al gezegd wordt De Berg bij Dalfsen hierbij gezien als het 'prototype'.

De bouwhuizen zijn altijd eenlaags en gewoonlijk geplaatst onder een schilddak. Beide bouwhuizen zijn in omvang identiek. De gebouwen zijn opgetrokken in dezelfde baksteen als het hoofdhuis. Deze eenheid in uitvoering benadrukt het belang van het ensemble als één geheel. Het onderscheid tussen hoofdhuis en bijgebouwen wordt met name bepaald door de hoogte van de bouwhuizen. Omdat ze eenlaags zijn, benadrukken ze de grandeur van het tweelaags (op een hoog basement geplaatst) hoofdhuis.

Afb. 37 De bouwhuizen van Den Berg.

Bij sommige complexen kregen de bouwhuizen een sterk esthetisch karakter. Bij Windesheim is het centrale deel van de bouwhuizen in een lichte concaaf gebouwd. Centraal in de gevel is een drietal beeldnissen aangebracht.

Afb. 38 Bouwhuis van havezate Windesheim.

Herkulosche Esch
Gezicht van de plek
Jan van Arkelweg Zwolle

*Afb. 39 Bouwhuis van
havezate Alerdinck. Bij
Alerdinck is maar één
bouwhuis aanwezig.*

Afb. 40 Bouwhuizen van het Nijenhuis te Diepenheim.

*Afb. 41 Eerde met haar
bouwhuizen.*

Afb. 42 Bouwhuizen van Aalhorst.

Afb. 43 Bouwhuis van voormalige havezate Kranenburg bij Berkum.

Het overgrote deel van de nu nog behouden historische havezaten heeft een karakteristieke samenstelling van een landhuis met aan de voorzijde twee (soms ook maar één) bouwhuizen. Deze bouwhuizen zijn allemaal eenlaags en geplaatst onder een schilddak. Sommige voorbeelden zijn kort, maar er zijn voorbeelden bekend van opvallend langgerekte huizen. De bouwhuizen zijn altijd ondergeschikt aan het hoofdhuis en accentueren door hun laagte (eenlaags) de grandeur van het landhuis (eenheid in vormgeving, onderscheid in bouwmassa).

Deze typologie kan bij het nieuwe landgoed heel goed worden ingezet als bijgebouw van het hoofdhuis.

3.2.2 Oranjerie

Naast de bouwhuizen werd er in sommige gevallen nog een ander type bebouwing opgetrokken dat in directe relatie stond tot het behoud van de tuinen: de oranjerie. De oranjerie werd noodzakelijk vanwege de toenemende import van exotische, uitheemse planten die in de wintermaanden warm moesten worden opgesteld. We zien in de loop van de negentiende eeuw een enorme stijging van het aantal oranjerieën. Met name bij grote landgoederen werden dergelijke karakteristieke volumes met hun grote vensterpartijen opgetrokken. Niet alleen voorzagen deze ramen in het toelaten van veel zonlicht, ook waren ze vaak zo gemaakt dat ze in het geheel konden worden geopend zodat men de planten met pot en al naar binnen kon rijden.

Echter al lang vóór de negentiende eeuw bestond het fenomeen van de oranjerie. Enkele bekende, nog bestaande voorbeelden zijn de oranjerieën van de Hortus te Leiden en Utrecht. De kleine oranjerie van Utrecht (1724) bestaat uit een eenlaags gebouw onder zadeldak, waarbij in één gevel een aantal grote gevelopeningen onder hanenkam zijn geplaatst. Deze van houten luiken voorziene raampartijen lopen ver naar onder door. De oranjerie te Leiden is naar een ontwerp van Daniel Marot en doet daardoor enigszins Frans aan. Het gebouw is opgezet als een landhuis met een naar voor springend middenrisaliet dat wordt bekroond door een halfrend timpaan. In het risaliet worden de grote deuren gescheiden door vlakke pilasters (natuurstenen blokken). Ook de andere gevelopeningen reiken tot net boven het maaiveld.

Afb. 44 Oranjerie van de Hortus van de Universiteit van Utrecht, 1724.

Afb. 45 Oranjerie van de Hortus te Leiden (1740, Daniël Marot).

Ook op een groot aantal particuliere landgoederen werden oranjerieën opgericht. Een zeventiende-eeuws voorbeeld bevindt zich op het landgoed Berbice te

Voorschoten. Het betreft een volume onder zadeldak met wolfseinden, waarbij in de langsgevel een aantal grote raampartijen zijn geplaatst. In tegenstelling tot de oranjerieën in de horta lopen de ramen hier echter niet helemaal door tot maaiveldniveau en lijkt de brede entree met Franse deuren de enige toegang te bieden. Niettemin blijkt de functie uit de omvang van de ramen, die als schuifraam zijn uitgevoerd. Opvallend zijn de aparte luiken voor boven- en onderlichten.

Afb. 46 Oranjerie landgoed Berbice, Voorschoten, circa 1680.

Afb. 47 Oranjerie landgoed Zuylestein Leersum, laat-zeventiende eeuw.

Een voorbeeld van een kleine oranjerie zien we bij landgoed Zuylestein te Leersum. De laat-zeventiende-eeuwse oranjerie (jaartal onbekend) is onder een schilddak geplaatst. Ook hier geldt dat de grote schuifvensters niet tot het maaiveld zijn doorgetrokken en de toegang alleen via een set Franse deuren geschied (in de zijgevel).

De typologie van een oranjerie geplaatst onder een schilddak zien we ook terug bij de voorbeelden te Vollehoven (landgoed Oldruitenborgh, 1805) en te Lochem (Huis Verwolde). Huis Verwolde is gebouwd in 1775. Vermoedelijk dateert de oranjerie uit dezelfde tijd. We zien hier dat de vijf traveeën worden gescheiden door vlakke pilasters. Twee sets Franse deuren geven toegang tot het gebouw. Bij Oldruitenborgh zien we dat alle vensters in de zijgevel naar beneden toe zijn doorgetrokken. Via elk van de vier vensters kan de oranjerie dus worden betreden.

Afb. 48 Oranjerie op landgoed Huis Verwolde te Lochem (jaartal onbekend).

Afb. 49 Oranjerie op landgoed Oldruitenborgh te Vollehoven, 1805.

Een voorbeeld van een oranjerie op een grotere schaal bevindt zich op landgoed Twickel. De in 1833 gebouwde oranjerie heeft een soortgelijke opzet als de bouwhuizen van Windesheim, waarbij het middelste gedeelte als een concaaf is uitgevoerd. In dit concaaf bevindt zich een grote doorgang onder rondboog met aan weerszijden een raam. Het concaaf wordt aan beide zijden afgesloten door een classicistisch aandoend front, bestaande uit een door pilasters gedragen fors hoofdstel. In dit front zijn hoge en brede openslaande deuren geplaatst. Ook in de aangrenzende gevels zijn tot het maaiveld doorgetrokken ramen geplaatst.

Afb. 50 De oranjerie op landgoed Twickel, 1833.

In feite zijn de beschreven volumes in hoofdopzet niet afwijkend van de architectuur van de in paragraaf 3.2.1 genoemde bouwhuizen: een eenlaags volume, opgetrokken in baksteen en geplaatst onder een schilddak. Het verschil zit met name in de wijze waarop de gevel is ingedeeld. Hier zien we in de loop van de geschiedenis een ontwikkeling van grote ramen en een enkele set Franse deuren naar gevelopeningen die nagenoeg allemaal tot het maaiveld zijn doorgetrokken. Zoals we ook al bij de bouwhuizen zagen, was de voorgevel van deze volumes naar gelang de functie ingedeeld. In feite zien we bij oranjerieën dus een variant op een al langer bestaande typologie.

In de loop van de negentiende eeuw zien we dat de oranjerieën een meer eigen identiteit krijgen. Met name in de tweede helft van de eeuw, als de botanica op-nieuw veel aandacht krijgt, zien we opvallende oranjerieën ontstaan, waarbij glas vrijwel de gehele gevel beslaat. Een tweetal voorbeelden zijn landgoed Dordwijk te Dordrecht (1861) en de oranjerie op landgoed Oranjestein te Oranjewoud (1876).

Afb. 51 Oranjerie van landgoed Dordwijk te Dordrecht, 1861.

Afb. 52 Oranjerie van landgoed Oranjestein te Oranjewoud, 1876.

Bij beide voorbeelden is sprake van een huis dat is ontworpen als een oranjerie en niet als de doorontwikkeling van de typologie van een bestaand volume (zoals met name de oudere en kleinere voorbeelden die zijn behandeld). We zien echter ook dat er in deze periode oranjerieën worden opgetrokken die wat betreft vormgeving teruggrijpen naar de achttiende eeuw. Een goed voorbeeld hiervan is de oranjerie van landgoed Amerongen. Dit in 1880 gebouwde volume zoekt wat betreft architectuur aansluiting op het rond 1680 gebouwde kasteel.

Afb. 53 Oranjerie van Kasteel Amerongen, 1880.

De intentie van de eigenaren van het nieuwe landgoed Herkulosche Esch is om op het terrein enkele publieke functies onder te brengen, waaronder een klein horeca-etablisement. De typologie van de oranjerie is uiterst geschikt voor het onderbrengen van een dergelijke functie. Niet alleen heeft een dergelijk gebouw door haar grote raampartijen een uitnodigend karakter, ook heeft men door deze ramen van binnenuit een fraai uitzicht op de omgeving/parktuin.

Met name de typologie van de laat-zeventiende-eeuwse en achttiende-eeuwse voorbeelden sluit goed aan op de architectuur van de karakteristieke Sallandse havezate van het type Vingboons of 'Den Berg'. De combinatie van deze volumes (inclusief de bouwhuizen) zorgt voor een samenhangend geheel. Het voordeel van een oranjerie is, dat deze historisch gezien wat verder van het hoofdvolume afstaat, waardoor er geen menging tussen privé-terrein en openbare ruimte hoeft te ontstaan.

3.2.3 Druivenkassen

Iedere buitenplaats had vroeger een moestuin. Daar kwam het voedsel vandaan. Een kruidenier was er op het platteland veelal niet. Tot aan de Tweede Wereldoorlog zijn deze moestuinen in gebruik geweest. Daarna is het snel gedaan met deze arbeidsintensieve activiteit. Vaste onderdelen van een moestuin zijn een tuinmuur of een houten schutting die beschutting moet geven tegen noordelijke koude winden. Daarnaast is er een omzoming door een haag, meestal een beukenhaag. Een broeibak om planten te vermeerderen en te beschermen tegen de kou was altijd standaard aanwezig. Op meer luxe buitenplaatsen werden sinds de achttiende eeuw druivenkassen tegen een tuinmuur gebouwd voor de teelt van tafeldruiven. Na 1830 zijn de verwarmingsmethoden zover ontwikkeld dat een vrijstaande kas tot de mogelijkheid gaat behoren.

In de omgeving van de Herkulosche Esch is een aantal voorbeelden bekend van oude druivenkassen. Bij de Colckhof is, gelegen op een eilandje ten oosten van het huis, een tuinmuur behouden, waartegen een gedeelte een hoge kas is gebouwd.

Afb. 54 Druivenkas bij de Colckhof.

Afb. 55 Druivenkas bij De Horte.

Ook bij De Horte hoort een druivenkas. Deze oude volumes kenmerken zich door hun opvallende vormgeving, ontstaan door de wijze waarop ze oorspronkelijk tegen een bestaande muur werden opgetrokken. De gebouwen hebben een uit glas samengesteld, laag doorgetrokken lessenaardak, meestal gericht op het zuiden (vanwege de zon).

Afb. 56 Foto uit omstreeks 1900 van havezate Eerde. Links zien we de grote druivenkas.

Bovengenoemde voorbeelden zijn vrij klein in omvang. Bij de havezate Eerde bevond zich een druivenkas van groter formaat. Deze was tegen de achterzijde van een groter volume opgetrokken. Daar waar bij De Horte en Colckhof sprake was van een laag doorgetrokken lessenaardak, is hier niet alleen het dak, maar ook een groot deel van de gevel in glas uitgevoerd. De kas is duidelijk zichtbaar op een omstreeks 1900 genomen foto.

Op onderstaande foto zien we hoe de oude druivenkas bij Groot Warnsborn een nieuwe functie als horeca gelegenheid heeft gekregen (nieuwe constructie).

Afb. 57 Druivenkas bij Groot Warnsborn.

Vrijstaande kassen — Voorbeelden van historische, negentiende-eeuwse vrijstaande kassen zijn schaars. Vanwege het kwetsbare karakter (glas) is een groot aantal voorbeelden in de loop der jaren verdwenen. In de directe omgeving van de Herkulosche Esch zijn geen exemplaren bekend. In de nabijheid van Maarssen is bij de buitenplaats Herteveld in de jaren negentig een nieuwe kas geplaatst naar het voorbeeld van het oorspronkelijk op deze locatie staande exemplaar uit 1845.

Afb. 58 Vrijstaande druivenkas bij buitenplaats Herteveld te Maarssen. In 1992 gebouwde kas naar voorbeeld van het oorspronkelijk uit 1845 daterende exemplaar.

Bij het reeds genoemde Oranjestein bevindt zich naast een oranjerie ook nog een authentieke laat-negentiende eeuwse druivenkas. Deze is nu in gebruik als broedkast voor de in de tuin aanwezige planten en bloemen. Beide voorbeelden hebben een soortgelijke vorm. De glazen constructie is geplaatst op een ongeveer halve meter hoge bakstenen borstwering. Het glas is gevormd als een zadeldak dat aan beide zijden uitbolt. Er is dus sprake van gebogen glas. Bij Oranjestein kunnen we goed zien hoe rank de constructie is. Het dak wordt gedragen door kolommetjes die aan de bovenzijde uitwaaien als schoren.

Afb. 59 De kas bij Oranjestein. Op de achtergrond staat de oranjerie.

Afb. 60 Interieur van de kas van Oranjestein.

Kassen werden ook vaak als één ensemble met oranjerieën gebouwd. Een voorbeeld hiervan is te vinden in Arnhem. Op landgoed Groot Warnsborn staat een in eclectische stijl opgetrokken oranjerie, waar tegen beide kopgevels een kas is geplaatst. De oranjerie (in 2001 gerestaureerd en gerenoveerd), met platdak en balustrade telt vijf grote gevelopeningen die alle tot het maaiveld zijn doorgetrokken. De kassen zijn koud tegen de zijgevels geplaatst (zie afbeelding 62).

Afb. 61 Oranjerie en kassen van landgoed Groot Warnsborn.

Afb. 62 Detail van de wijze waarop de kas aansluit op de oranjerie.

De orangerie en de geometrische terrastuinen die in 1915 door tuinarchitect H. Copijn werden aangelegd, vormen een fraai ensemble.

Afb. 63 Groot Warnsborn met rechts de orangerie en terrastuinen.

Zoals ook al uit bovenstaande voorbeelden blijkt, zijn kassen al regelmatig, al dan niet in combinatie met een orangerie herbestemd. Mochten de eigenaren de typologie van de orangerie willen toepassen op hun landgoed, dan kan door middel van kassen de capaciteit op een passende wijze worden vergroot. Hierbij dient wel rekening te worden gehouden met de typologie van de orangerie. Als men een achttiende-eeuwse orangerie wenst, die het beste past bij de Sallandse havezatenarchitectuur, dan is de combinatie van een orangerie met aangebouwde kas niet wenselijk (kassen zijn van latere datum). Wel zou men het oudere type druivenkas kunnen toepassen. Dit zou tegen de achtergevel van de orangerie kunnen: hier zaten nooit ramen (noorden: meteen ook een nadeel). Gekeken kan worden of het tegen de achtergevel van een ander gebouw kan worden gebouwd, zodat het meer zon vangt.

3.2.4 Tuinmanswoningen

Aan het eind van de negentiende eeuw verschijnt op een groot aantal landgoederen een onderkomen ter huisvesting van de tuinman: een tuinmanswoning. Deze tuinmanswoningen waren meestal op enige afstand van het hoofdhuis gelegen, nabij andere volumes die met het onderhoud van de tuin te maken hadden, zoals de reeds genoemde orangerieën en kassen. Het betreft hier dus primair een volume dat was bedoeld als woonhuis.

De voorbeelden die vandaag de dag nog voorhanden zijn, worden vrijwel allemaal gekarakteriseerd door een vormgeving die is beïnvloed door de Chaletstijl of cottagesstijl.

De chaletstijl kwam in Nederland omstreeks 1890 in trek als gevolg van Zwitserland als de opkomende vakantiebestemming. Het chalet werd vereenzelvigd met het onbedorven landschap dat men daar aantrof. In Nederland werd de architectuur van de chalet op een geheel eigen wijze geïnterpreteerd. Dit kwam erop neer dat de meest karakteristieke elementen werden toegepast in combinatie met andere stijlen, zoals bijvoorbeeld de neorenaissance.

Afb. 64 Tuinmanswoning op landgoed Twickel (elementen van Chaletstijl).

Afb. 65 Tuinmanswoning op landgoed Clingendael, combinatie van elementen uit Chalet- en cottagesstijl.

De Engelse cottagesstijl werd in Nederland rond 1905 geïntroduceerd. Op een zelfde wijze als de chaletstijl symboliseerde de cottagesstijl met haar rieten daken de idylle van het ongecompliceerde, landelijke bestaan. De typologie van het Oud-Engelse huis ontstond in Engeland omstreeks 1880. De *Arts and Crafts* architecten, als R.M. Shaw ontwierpen eigenzinnige maar sfeervolle bakstenen huizen die zich mooi in het landschap voegden. De schilderachtige huizen zijn nooit stijf symmetrisch, maar juist op geraffineerde wijze doordacht en toegesneden op het comfort en de levenswijze van de eigenaar. Het lijkt wel of deze huizen in de loop der eeuwen gegroeid zijn. Deze architectuur heeft een compacte, gedrongen bouwmassa, een zwaar overhangende kap, gesloten gemetselde muren, monumentale erkers en balkons, een representatieve entree die in de gevel wordt geaccentueerd, glas-in-lood ramen en monumentale schoorstenen. Daarnaast zijn met enige regelmaat enkele geveldelen in hout uitgevoerd.

Afb. 66 Tuinmanswoning van de Colckhof: cottagestijl.

Afb. 67 Tuinmanswoning van De Braak te Paterswolde: cottagestijl.

Om het landelijk karakter verder te benadrukken kon de kap hoog worden opgetrokken op een juist laag gehouden onderbouw. De kap is veelal gedekt met riet. De rietkap geeft architecten de gelegenheid om organische en sculpturale bouwvolumes te ontwerpen met afwisseling van hoge en lage bouwdelen en ronde en rechthoekige vormen. Riet kan 'opwippen' waar men maar wilt en met zachte rondingen overal overheen welven.

Beide stijlen ontstaan dus uit een verlangen naar een idyllische setting. Als zodanig past deze architectuur goed in de parken van grote landgoederen, alwaar ze omringd worden door natuurschoon. Voorbeelden van tuinmanswoningen zijn legio en kunnen zowel bescheiden als redelijk groot in omvang zijn. Indien de huizen groter worden, zien we dat inspiratie wordt gevonden in de Arts and crafts woonhuisarchitectuur uit de Edwardiaanse periode. Ze tellen vaak twee bouwlagen en zijn voorzien van erkers. Wat betreft vormtaal zijn ze echter identiek aan de kleinere cottages.

Afb. 68 Tuinmanswoning van landgoed De Rode Koper te Leuvenem: Edwardiaanse woonhuisstijl (Arts and crafts).

Afb. 69 Tuinmanswoning van kasteel Heeze: Edwardiaanse woonhuisstijl (Arts and crafts).

In de Nederlandse architectuur zien we dat de karakteristieke vormtaal van de verschillende invloeden, die op een aantal punten soortgelijk is, door elkaar wordt gebruikt.

De tuinmanswoning kan op de Herkulosche Esch mogelijk worden gebruikt als onderkomen van één van de twee families. Zoals uit de voorbeelden zichtbaar is, kan de omvang van een dergelijke woning van bescheiden tot relatief groot variëren. De meest voorkomende stijlen zijn de Engelse cottagestijl of de Chaletstijl.

3.2.5 Tuinsieraden

Een aparte groep volumes die met regelmaat voorkomen in met name in een landschapsstijl aangelegde parktuin, zijn tuinsieraden. Dit zijn vaak kleine volumes die in eerste instantie een esthetische functie hebben en een bijdrage leveren aan het pastorale karakter van een park. Veel voorkomende soorten tuinsieraden zijn theehuisjes, paviljoens en Zwitserse huisjes, kluizenaarshutten, hermitages en nep-grotten.

Afb. 70 Zwitsers huisje op landgoed Twickel.

Afb. 71 Zwitsers huisje bij landgoed Elshout (Overveen).

Afb. 72 Zwitsers huisje op landgoed Elswoud.

Afb. 73 Theehuisje op landgoed Boschwijk (Zwolle).

Afb. 74 Jeneverhuisje op landgoed Velserbeek.

Afb. 75 Hermitage op landgoed Velserbeek.

Afb. 76 Theehuisje op landgoed Ter Coulster (Heiloo).

Afb. 77 Theehuisje op landgoed Maartensdijk.

Tuinsieraden kunnen op het nieuwe landgoed worden gebruikt om het park 'aan te kleden'. Aangezien het landgoed openbaar wordt en fietspaden het park doorkruisen, kan gedacht worden aan de tuinsieraden bijvoorbeeld als rustpunt aan te leggen.

Havezate Den Berg

4 Nederlandse park- en tuinarchitectuur⁷

In onderhavig hoofdstuk wordt aandacht besteed aan de geschiedenis van de Nederlandse park- en tuinarchitectuur, waarbij in het bijzonder wordt gekeken naar de tuinen en parken van de Sallandse landgoederen. Aan de hand van historisch kaart- en beeldmateriaal wordt inzichtelijk gemaakt wat de karakteristiek van de verschillende perioden is en hoe zich dat vertaalt in de verschillende elementen die ingezet kunnen worden in de ontwikkeling van een nieuw landgoed.

4.1 Tuinen in de Middeleeuwen en renaissance

Middeleeuwen — De oudste Nederlandse tuinen lagen bij abdijen en kloosters, waar groenten, fruit en kruiden werden gecultiveerd. Bij deze tuinen, die een puur praktische functie droegen, was veelal sprake van een vierkant of een in vier kwadranten (kruisvorm) opgedeeld terrein. Op de kruising van de paden stond vaak een markant element, zoals een solitaire boom of waterpartij.

Renaissance en classicisme — Hoewel het agrarisch gebruik de dominerende factor was in het landschap, ontstaat vanaf de zestiende eeuw de wens naar de aanleg van tuinen. Deze hadden geen economisch belang, maar dienden als 'rustoord' voor de eigenaar.

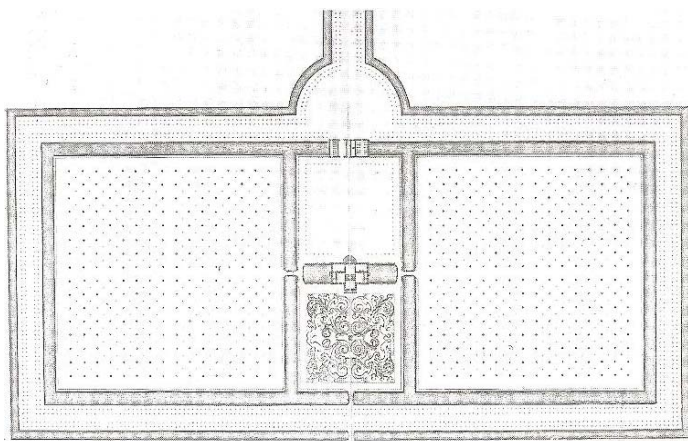
De tuinaanleg bij kastelen en landgoederen in Nederland komt tegen het eind van de zestiende eeuw van de grond. Het fenomeen van de *Grand Tour*, waarbij veelal jonge mensen ter afsluiting van hun studie een reis gingen maken, speelt hierbij een belangrijke rol. Over het algemeen was het reisdoel Frankrijk en Italië, waarbij de belangstelling uitging naar de klassieke cultuur en de Italiaanse Renaissance. Boeken die hier werden gekocht en bestudeerd, werden in het Nederlands vertaald, waardoor de kennis (van onder andere de Italiaanse tuinarchitectuur) voor een groot publiek toegankelijk werd. In deze tuinen lagen de huizen meestal centraal in de aanleg. Hierbij speelde een as van symmetrie steeds een belangrijkere rol. Het

⁷ Voor deze paragraaf is gebruik gemaakt van de volgende literatuur. Oldenburger-Ebbers, C.S., et al, *Gids voor de Nederlandse Tuin- en Landschapsarchitectuur. Deel Noord Groningen Friesland Drenthe Overijssel Flevoland*, Rotterdam 1995; Zijlstra, B., *Nederlandse tuinkunst tussen 1850 en 1940. Waard om beschermd te worden*, Nederlandse Tuinenstichting Amsterdam 1986; Vakgroep landschapsarchitectuur LH Wageningen, Leonard Springer. *Beschrijving en documentatie van zijn beroepspraktijk. Onderzoeksproject recente ontwikkelingen in de tuin- en landschapsarchitectuur*, Wageningen 1982; Veelen, J. van, *Romantiek in de tuinkunst: de romantische beweging in Engeland in de 18^e eeuw; de romantische tuinkunst in Nederland in de 18de en 19de eeuw; het Vondelpark 1850-1978*, doctoraalscriptie voor de vakgroep landschapsarchitectuur en kunstgeschiedenis L.H. Wageningen 1978.

huis lag echter lang niet altijd in het midden van deze as. De vroege tuinen bestonden meestal uit een complex van kleine vierkanten en rechthoeken, omsloten door boomsingels en/of een grachtenstelsel. Er was vaak geen onderlinge relatie tussen de verschillende onderdelen en de tuin had geen structurele samenhang met het huis. De vierhoekige of rechthoekige vlakken werden ingevuld met sierlijk snoeiwerk, dat in de loop der tijd steeds ingewikkelder werd, variërend van vormen ontleend aan de Franse of Italiaanse tuinarchitectuur tot heraldische motieven. In sommige gevallen worden de perken voorzien van loofgangen waarbij het hout is bewerkt met renaissance-motieven. Het overgrote deel van de aanleg diende echter als boomgaard of moes- en bloementuin.

De Hollands classicistische tuin — De zeventiende eeuw in Nederland staat ook wel bekend als de Gouden Eeuw. De Noordelijke Nederlanden kennen als gevolg van de positie die het land in de wereldhandel inneemt een enorme welvaart. De nieuwe rijken lieten nieuwe huizen bouwen en bijbehorende tuinen aanleggen. De Hollandse interpretatie van de architectuurtractaten van Italiaanse architecten als Palladio en Scamozzi, gecombineerd met het nieuwe Hollandse zelfbewustzijn leidde tot de nieuw architectuurvorm van het Hollands classicisme. Architecten als de reeds genoemde Van Campen en Vingboons zijn illustratief voor deze bouwstijl. Gelijktijdig hiermee ontwikkelde zich een tuinarchitectuur, de Hollands classicistische tuin. Lokale aspecten als het vlakke landschap, de kavelrichting, het slotenpatroon en de vaak omgrachte terreinen van beperkte omvang waren hierbij bepalend.

*Afb. 78 Ontwerp voor de
terreinindeling rondom de
'ideale villa',
P. Vingboons, 1648.*

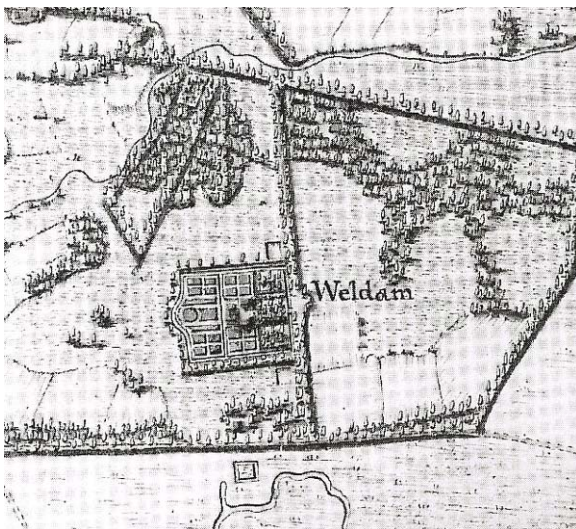
Van groot belang is de relatie tussen huis en tuin. Dit uit zich zowel in de architectuur als de plattegrond. De tuin bestaat uit een rechthoek die door een as van symmetrie in twee gelijke delen is verdeeld. De as, meestal de lengte-as is vaak loodrecht op het midden van het huis geprojecteerd. Vingboons projecteerde zijn huizen meestal in een binnentuin. De tuin wordt omsloten door een gracht en/of bomen-singel. Ook werden hoge hagen gebruikt. Al met al hadden deze tuinen een

besloten, naar binnen gekeerd karakter. De tuin wordt via sloten en lanen gescheiden in vierkante compartimenten. Het dichtst bij het huis is sprake van sierperken met Hollandse bloemperken of Frans loofwerk. Ook moesbedden en fruitbomen worden binnen de ordening van de tuin geplaatst.

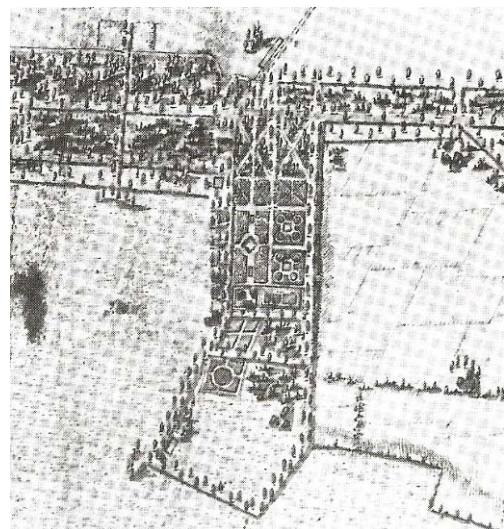
Elementen die kenmerkend zijn voor de Hollands classicistische tuin zijn:

- Ommuring of omheining door hoge hagen en singelbeplanting met grachten rondom.
- Loofgangen en loofpriëlen (bijvoorbeeld berceau).
- Doolhoven.
- Houten hekwerken met classicistische ornamentvoering.
- Lage loofwerken van buxus met een eenvoudige sierbeplanting van onder andere thijm, anjers en kamille.
- Bloemperken en potten op tegels.
- Bewegend water is weinig voorkomend, met uitzondering van fontein en bedriegertjes.⁸

Sallandse voorbeelden — Voorbeelden van Overijsselse landhuizen waarbij sprake was van een dergelijke tuinaanleg zijn Weldam (1645) en Schoonheten (1640).

Afb. 79 Weldam, afgebeeld op de Hottingerkaart van 1783. Centraal een huis, met binnen de grachten een Frans classicistische tuin.

Afb. 80 Schoonheten, afgebeeld op de Hottingerkaart van 1783. Er is sprake van een formele aanleg, waarbij de tuin in meerdere compartimenten is gedeeld.

⁸ Lijst van kenmerken afkomstig uit Oldernburger-Ebbers 1995, p. 28.

4.2 De Frans classicistische tuin

Typologie van de Frans classicistische tuin — Tegen het eind van de zeventiende eeuw doet, gedurende de regeerperiode van Willem III de geometrische tuinarchitectuur naar Frans voorbeeld (de tuinen van Versailles van Lodewijk XIV) zijn intrede. Een belangrijke rol hierbij is weggelegd voor Daniël Marot, de Franse architect die na dreigende vervolging in zijn thuisland Frankrijk (als protestant) naar de Noordelijke Nederlanden vertrekt en wordt aangetrokken door het hof van Willem III.

Bij de Frans classicistische tuin wordt in principe dezelfde grondbeginselen als bij de Hollands classicistische tuinuitleg gevolgd zoals symmetrie en de aanwezigheid van een centrale as. In tegenstelling tot de Hollandse tuinen die volledig omsloten zijn, opent de tuin zich aan het eind van de lange assen. Het omliggende landschap wordt op deze wijze bij de tuinaanleg betrokken. De assen lopen over lange lanen of over zichtkanalen (grand canals). Deze zijn dikwijls omzoomd door laanbeplanting of lopen door de bij het landgoed horende percelen hakhout. De tuin wordt, evenals bij de Hollands classicistische stijl, symmetrisch langs de middenas en tussen de zij-assen die evenwijdig aan de middenas lopen, in deeltuinen verdeeld. De middentuin wordt meestal op klassieke wijze afgesloten door een halve cirkel, een exedra. Deze wordt gewoonlijk benadrukt door bijvoorbeeld een loofgang of colonnade. De compartimenten kenmerkten zich door de hoge mate van variatie. Symmetrie en variëteit gaan hand in hand. Dit wordt bereikt door een grote verscheidenheid in vorm van de structurelementen. Vormen en contravormen spelen met krullende belijningen steeds op elkaar in, in contrasterende kleuren, licht en schaduw. Water speelt een belangrijke rol, het liefst omhoog spuitend uit rijk versierende fontein en of klaterend via cascades. Dergelijke tuinen hebben een hoge amusementswaarde. Echter, er is ook plaats voor fruitbomen (in tegenstelling tot Frankrijk).

Afb. 81 Middachten, achttiende-eeuwse gravure van de toenmalige Franse tuinen.

Struicturelementen die bepalend zijn voor de Frans classicistische tuin zijn:

- Lange lanen, soms met bomen beplant.
- Loofwerk met afwisselende beplanting.
- Hoge hagen.
- Kabinetten.
- Wildbossen.
- Koepels en colonnades.
- Boomgaarden met laaggeënte bomen.
- Leimuren met sierlijk gesnoeid leifruit.
- Moestuinen.
- Fonteinen, bedriegers en watertrappen (cascades).
- Grachten en grand canals.
- Sierelementen in de vorm van tuinbeelden, schelpengrotten en –galerijen, looppriëlen, loofgangen.
- Oranjerieën, menagerieën en aviaria.⁹

Sallandse voorbeelden — De Hottingerkaarten die omstreeks 1783 in Overijssel zijn gemaakt, tonen dat een groot deel van de havezaten een dergelijke Frans classicistische tuin bezat.

Afb. 82 Den Berg op de Hottingerkaart, 1783.

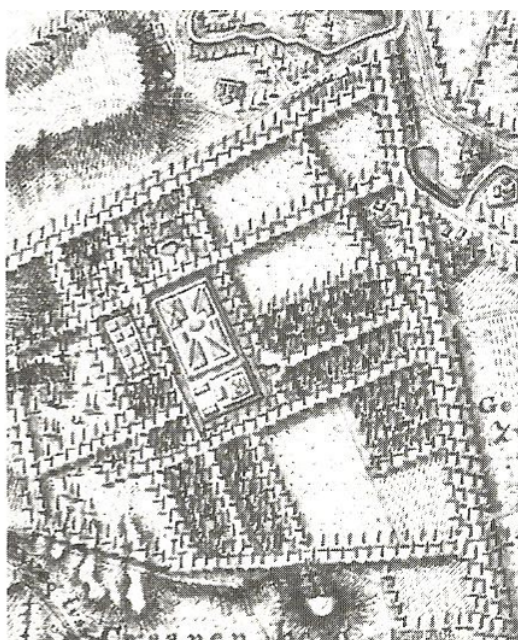

Afb. 83 Luchtfoto van Den Berg, met de opvallende, lange zichtassen.

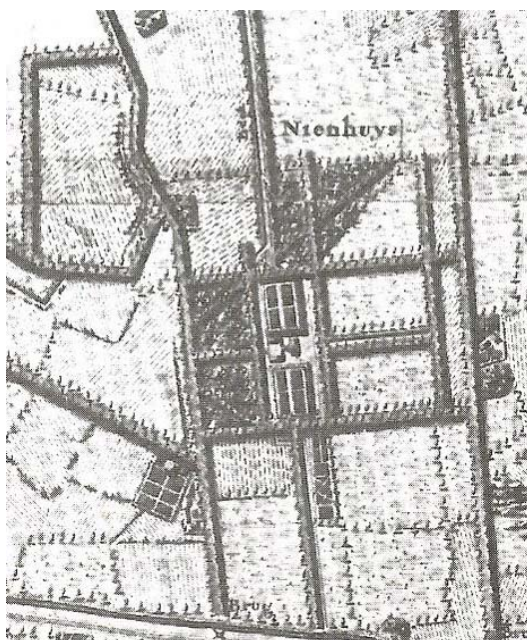
⁹ Lijst van kenmerken afkomstig uit Oldernburger-Ebbers 1995, p. 32.

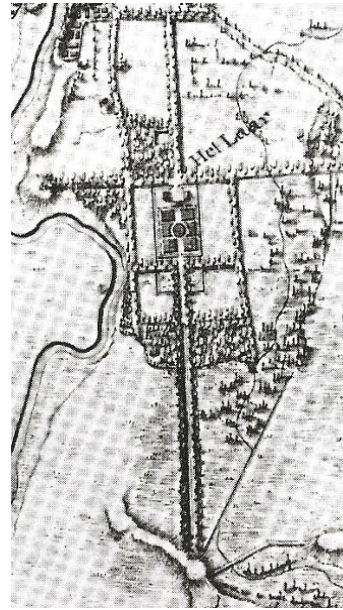
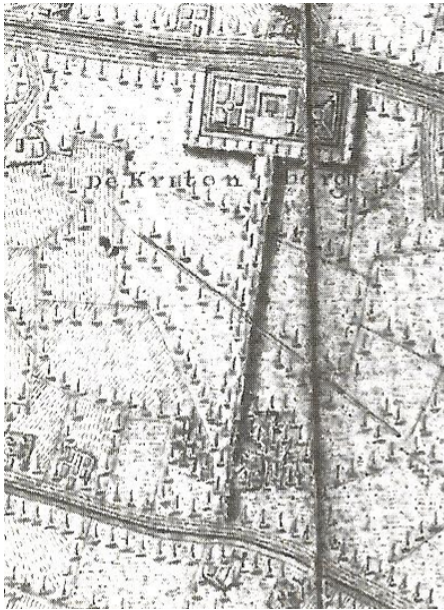
Bij de Sallandse havezaten valt het op dat de eigenlijke tuin bescheiden van omvang is. Meestal is er sprake van een tuinaanleg in de breedte, waarbij het huis is omgracht. Voor het huis ligt de centrale plaats met groot perk waaraan één of twee bouwhuizen staan. De compartimenten van de tuinen liggen dikwijls naast de bebouwing, binnen de omgrachting en/of ommuring. Het gebied buiten de gracht bestaat doorgaans uit percelen hakhout of agrarisch gebied. In dit gebied is wel sprake van aangelegde lanen en grand canals waarover de zichtassen vanuit het huis lopen. In latere tijden zijn de gronden rondom de omgrachting, de percelen hakhout veranderd in grote landschappelijke parken. Op de hierop volgende afbeeldingen zijn details van de Hottingerkaarten uit omstreeks 1783 afgebeeld. De Frans classicistische opzet is bij al deze voorbeelden duidelijk herkenbaar.

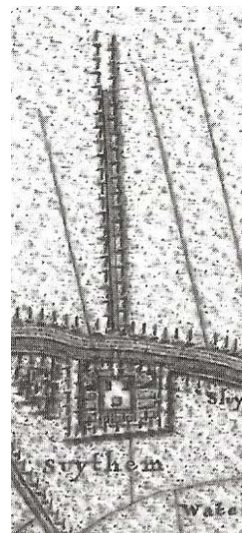
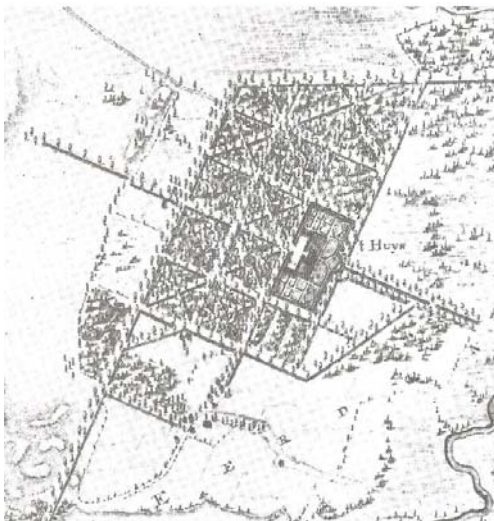
Afb. 84 Campherbeeck op de Hottingerkaart van 1783. Opvallend is het grote aantal omzoomde lanen. Er is sprake van één compartiment met classicistische inrichting, gelegen naast het huis.

Afb. 85 Nienhuis op de Hottingerkaart van 1783. De twee compartimenten met classicistische indeling liggen aan weerszijde van de bebouwing. Achter het huis loopt een laan/zichtas door de weilanden. In het bos vóór het huis lopen drie lanen.

Links: afb. 86 Krijtenberg op de Hottingerkaart. Aan beide zijden van het huis bevindt zich een compartiment met classicistische inrichting. Vóór het huis ligt een lange laan die dient als zichtas. Rechts: afb. 87 't Laer op de Hottingerkaart. Compartimenten met classicistische inrichting liggen achter het huis. Aan de achterzijde is sprake van een zichtas in de vorm van een met bomen omzoomd grand canal. Aan de voorzijde ligt een lange laan.

Links: afb. 88 Eerde op de Hottingerkaart van 1783. Opvallend zijn de percelen hakhout die elk door een stervorm worden doorsneden. Vóór het huis loopt een lange laan die buiten het bos als grand canal door is getrokken. Ook achter het huis ligt een grand canal. Rechts: afb. 89 Zuthem op de kaart van Hottinger. Vóór het huis licht een lange zichtas. De tuin zelf is van bescheiden omvang. Meteen rondom het huis is geen sprake van lanen of bossen hakhout.

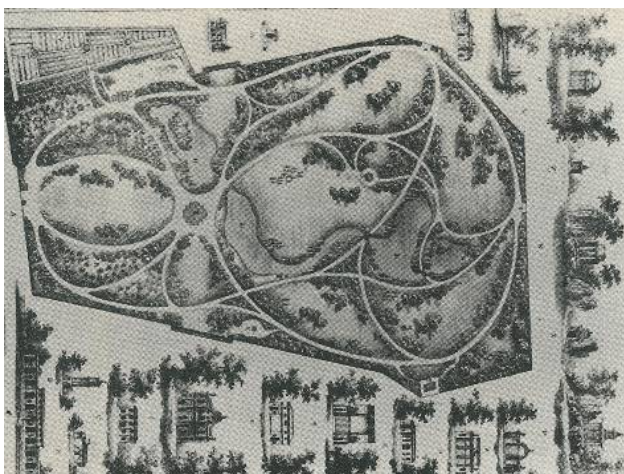

De zeventiende- en achttiende-eeuwse classicistische tuinen kenmerken zich door hun formele aanleg, waarbij gebruik wordt gemaakt van omzoomde deeltuinen. Bij een groot aantal Sallandse landgoederen is deze formele aanleg rond het huis behouden, evenals de lange lanen (en in sommige gevallen grand canals). Dit behoud heeft ertoe geleid dat de combinatie van de classicistische tuin met de jongere, negentiende-eeuwse landschappelijke aanleg karakteristiek is voor Salland. Deze combinatie kan ook ingezet worden bij het ontwerp voor het nieuwe landgoed Herkulosche Esch.

4.3 De landschapsparken

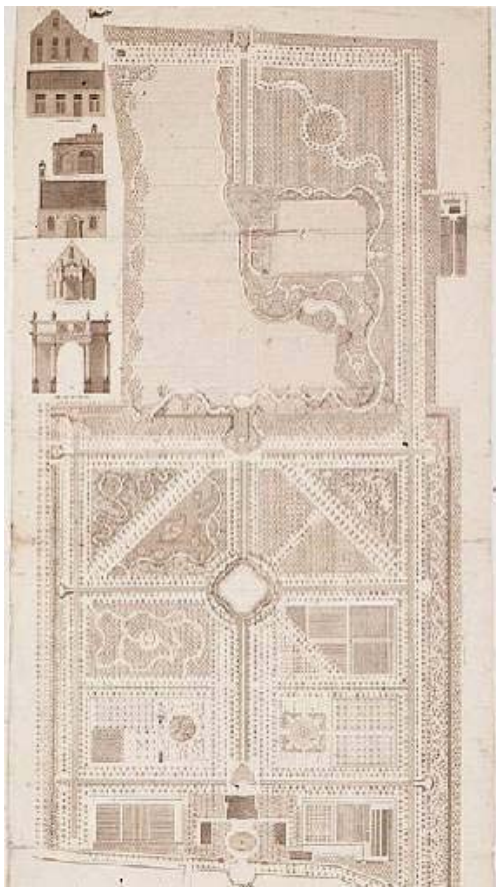
4.3.1 Inleiding

In de achttiende eeuw (1750-1800) ontwikkelde zich in Engeland de landschapsstijl. De zogenaamde landschapsstijl staat in sterke tegenstelling tot de geometrische tuinen uit de zeventiende en vroege achttiende eeuw. De tuinen en parken zijn herkenbaar aan het asymmetrisch karakter, de kronkelende paden, grote met weelderige bossages omzoomde grasvelden (al dan niet met grazend vee), aangelegde heuveltjes, grotten, ruïnes, waterpartijen in 'natuurlijke' vormen, een grote diversiteit aan boomsoorten die meestal solitair of in zorgvuldige gecomponeerde groepen in het landschap worden geplaatst, et cetera. In deze romantische tuinen wordt aansluiting gezocht bij de oorspronkelijke natuur door de suggestie van een ongedwongen, schijnbaar wetteloze benadering. Men probeert nog 'echter' dan de natuur te zijn en tuinen aan te leggen voor de solitaire en romantische wandelaar, parken waar de mens als het ware onopgemerkt met de omringende groene ambiance kan versmelten.

Afb. 90 Voorbeeld van een landschapstuin: Tuinontwerp van G. Thouin, 1828. Er is vrijwel geen rechte lijn in het park te herkennen. Rond de plattegrond van het park is een aantal 'architectonische' elementen getekend als voorbeeld van mogelijke elementen die in de tuin kunnen worden geplaatst.

Een nieuwe houding ten opzichte van de natuur — In Engeland ontwikkelde zich rond 1700 een nieuwe houding ten opzichte van de natuur, die de basis lijkt te zijn voor het omgaan met natuur in de daarop volgende perioden. De belangrijkste eerste aanzetten tot een nieuwe natuurfilosofie komen vanuit de literatuur. Door het rationalisme en empirisme van de late zeventiende eeuw verwijderd de mens zich in zekere zin van de natuur. Enerzijds neemt de kennis over die natuur enorm toe, anderzijds ontstaat naast deze wetenschappelijke benadering een meer op zichzelf staande emotionele kijk op de natuur. Men krijgt waardering door met de natuur bezig te zijn en haar intensief te bestuderen. Tekenend voor deze waardering is een artikel in het tijdschrift *Moralists*, in 1709 geschreven door de Engelsman Shaftesbury, die stelt dat je in een harmonieus stelsel als de natuur, dat zo door God geschapen was en dus in wezen 'goed' was, niet mocht ingrijpen. Elke verstoring van de natuur werd gezien als een verslechtering. Alle vormen van kunst moesten zich naar de natuur richten, haar als voorbeeld nemen en de schoonheid van de natuur als hoogste ideaal beschouwen. Dit betekende voor de tuinkunst dat men zich moest proberen te verlossen van de sterk door de mens gevormde, gesnoeide en gescho- ren natuur.

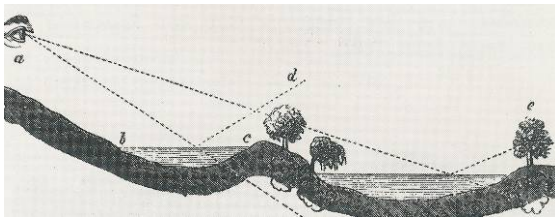
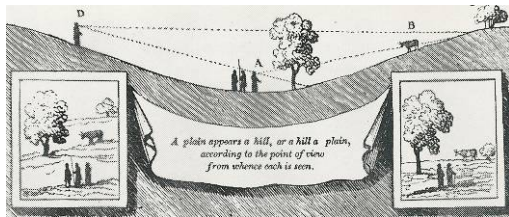
Afb. 91 Tuin van Huis Beekesteijn, J. G. Michael, 1772. De formele tuin nabij het huis bleef aanwezig. Verder van het huis verwijderd werd een kleine landschapstuin aangelegd.

De realisatie van een nieuwe tuinkunst geschiedde in eerste instantie als experiment op kleine schaal bij de gehele of gedeeltelijke verandering van bestaande tuinen. De nieuwe ideeën, de eerbied voor de natuur, de drang naar spanning en afwisseling kregen gestalte binnen, of met gebruikmaking van het barokke raamwerk van bestaande parken. Tegen het midden van de eeuw had de romantische landschapstuin zich tot een volwaardige stroming ontplooid.

In de vele handboeken die in de achttiende en negentiende eeuw over de landschapstuin verschenen, werden adviezen gegeven over de ideale tuinaanleg. Een aantal voorwaarden keert telkens terug:

- Eenheid in het geheel creëren: het park moet overzichtelijk zijn, zonder direct in het groen verscholen geheimen en verrassingen prijs te geven.
- Groter laten lijken dan de werkelijkheid: de begrenzing moet weggewerkt worden; elementen uit de omgeving, zoals bijvoorbeeld kerktorens, via lange doorzichten bij het park betrekken; perspectivisch bedrog door bijvoorbeeld gebruik van coulissen, waarbij in kleur wordt gevarieerd en ver weg gelegen beplanting 'grijzer' dan beplanting dicht bij huis (atmosferisch perspectief).
- De tuin moet in alle jaargetijden aangenaam lijken. De beplanting moet hierop worden afgestemd.
- Het geheel moet ongekunsteld lijken: vloeiende overgang tussen de verschillende soorten beplanting.
- Gebruik maken van verrassingselementen: zorgen voor contrast, variatie en onregelmatigheid. Het padenverloop mag niet zichtbaar zijn, kruispunten dienen bij voorkeur in beplanting verborgen te worden.
- Gebruik maken van de eigenaardigheden en bijzonderheden van de locatie.
- Beperkt omgaan met tuinsieraden: overdaad creëert chaos.
- Hoogteverschillen kunnen zeer effectief zijn als er bescheiden mee wordt omgegaan: aanwezige glooiingen versterken door op de hoogste punten te verhogen met beplanting; weerspiegelingen van beplanting in water vergroot het hoogte-effect.
- Niet teveel zichten creëren. De zichten moeten met beplanting worden afgebakend.
- Het padenverloop moet logisch zijn en niet willekeurig slingeren.
- Door de uiteinden van vijvers in de beplanting te verbergen, verkrijgen deze het effect van een stromende rivier.

Afb. 92 Tekeningen van pionierend landschapsarchitect en theoreticus Humphrey Repton. Repton laat zien dat de weidsheid van het aanzicht sterk afhankelijk is van de positie van de aanschouwer (bovenste afbeelding). De onderste afbeelding toont de weerspiegeling van beplanting en lucht in rustig water.

De paden en wegen zijn de dragers van het hele spel van illusie en ruimtelijke continuïteit, contrasten van licht en donker, openheid en beslotenheid en schilderachtige effecten. Wandelend of rijdend door het park beleeft men de illusie van een arcadische wereld volgens een door de tuinarchitect gemaakt 'draaiboek'. Het park is een zorgvuldig gecomponeerd ruimtelijk kunstwerk, dat niet vanuit één plek kan worden overzien, maar slechts kan worden beleefd door verplaatsing in de ruimte. Door het zorgvuldig plaatsen van boomgroepen, het aanbrengen van reliëf, de vorm van waterpartijen en het beloop van paden en wegen, kan de tuinarchitect de aandacht van de wandelaar als het ware manipuleren. Door op verschillende plaatsen de omgeving in de taferelen die in het park ontstaan te betrekken, vervaagt de grens tussen park en omliggend landschap en ontstaat de illusie dat de nieuw gecreëerde wereld van het park, zich erbuiten voortzet.

4.3.2 Vroege landschapsstijl in Nederland (circa 1750-1815)

De vroege landschapsstijl in Nederland kenmerkt zich door kleinschaligheid en beslotenheid. In deze vroege fase wordt de landschapsstijl toegepast binnen de bestaande regelmatige structuren en met behoud van rechte lanen of delen daarvan. De eerste kronkelpaadjes vormen een aarzelende lijnvoering. Pas later wordt het meer een spel van vormen en contravormen, opgebouwd uit bijvoorbeeld cirkels. De rondwandeling ligt vaak apart van het huis (zoals bijvoorbeeld bij Aalhorst) en het einddoel is dikwijls onduidelijk. In eerste instantie is de bestaande terreinsituatie bepalend voor de loop van de paden en waterwegen. Pas op den duur worden hele tuinen vergraven en wordt ook het huis in de aanleg opgenomen. Bestaande bassins en grand canals worden hierbij vaak vergraven tot meanderende waterlopen/vijvers. Oude parterres veranderen in gazons met boomgroepen. Binnen dit geheel kregen (al dan niet aanwezige) tuinsieraden in de vorm van

bijvoorbeeld folies (bijvoorbeeld ruïnes, of kluizenaarsgrotten), theehuisjes, prieeltjes en menagerieën een plaats.

Structuurelementen voor de vroege landschapsstijl zijn:

- Kronkelende paden, vaak zonder duidelijk einddoel en op regelmatige afstand beplant met bomen.
- Cirkelvormen.
- Resten van rechte lanen.
- Vijvers met eilandjes, zo mogelijk met een natuurlijk ogende waterval, weiden en akkers als centrum voor de rondwandeling.
- Hakhoutbossen, doorsneden door kronkelpaadjes en beplant met bloemdragende heesters.
- Niveauverschillen door opgeworpen heuvels en verdiept liggende sloten.
- Hekwerken als afrastering.
- Sierelementen als folies, Chinese bouwwerken, neoclassicistische tempels, ruïnes, hermitages, hutten, et cetera.

4.3.3 De late landschapsstijl

Bij de late landschapsstijl, die ruwweg tussen 1815 en 1870 werd toegepast, zien we dat er weer een tendens naar openheid ontstaat. Via doorkijkjes wordt het omliggende landschap wederom bij het park getrokken. In tegenstelling tot de classicistische opzet, waarbij telkens sprake is van lange zichtassen, die vrijwel altijd het huis als uitgangspunt hebben, is in de late landschapsstijl juist sprake van verrassings-elementen: doorkijkjes die men gaandeweg de wandeling 'ontdekt'. Daar waar weilanden of akkers vaak als de spil van een wandeling diende bij de vroege landschapsstijl, vloeien deze agrarische en esthetische aspecten nog meer in elkaar over. Afrasteringen worden bijna niet meer gebruikt (ten minste niet daar waar deze in het zicht liggen). In plaats daarvan worden sloten en beken als perceelscheiding aangebracht. Landgoederen worden steeds groter. Men gaat grotere vijvers en weiden aanleggen en men creëert zichten over deze elementen heen naar punten buiten het park. Vaak worden bestaande classicistische elementen vergraven. Grand canals en grachten worden grote vijverpartijen. Bomen langs lanen worden deels gekapt en vervangen door boompartijen die afwisselend langs de oude zichtas worden gegroepeerd. De lijnen van de wandelingen worden vloeiender: niet meer sterk kronkelend zoals bij de vroege landschapsstijl en ook de cirkelvormen verdwijnen. Wandelaars worden afwisselend door bebossing en langs weiden geleid.

Struicturelementen van de late landschapsstijl zijn:

- Gebogen lanen.
- Vergezichten.
- Open weiden hier en daar beplant met solitaire boom of groep bomen en omzoomd met boomcoullissen of berceaus.
- Vloeiend verlopende waterpartijen waaromheen een wandeling loopt.
- Kunstmatige hoogten.
- Dierenweiden.
- Soms bloemdragende heesters in de buurt van het huis.
- Sloten en greppels als afscheiding (geen hekwerken).
- Sierelementen, naast de reeds gebruikte elementen komen ook veel rustieke, of (Zwitserse) chaletstijl elementen voor (dierenverblijven, bruggen, prieeltjes). Deze zijn gebouwd uit ruwe houten elementen.
- Komst van kassen.

4.3.4 De gardeneske stijl

De Nederlandse bloeiperiode van de landschapstuin vindt plaats in de eerste helft van de negentiende eeuw, in een periode waarin de tuinkunst in Engeland alweer is doorontwikkeld naar een meer *gardeneske* stijl, onder invloed van een toeneemende botanische interesse en invoer van exotische exemplaren.

In de loop van de negentiende eeuw trad er een vervlakking op in het ontwerpen van landschapstuinen waarmee ook veel van de inhoudelijke betekenis van de tuin verloren ging. De vele variatiemogelijkheden die binnen de landschapstuinen bestonden, raakten in het vergeetboek en er bleef één standaardvorm met een standaardinhoud over. Wat de landschapstuin aan inhoudelijke betekenis verloor, won hij aan decoratieve betekenis. Er verscheen in de parken een enorme diversiteit aan vorm, kleur en soort beplanting. De grote interesse in de botanie, gevoed door de ontwikkeling van de natuurwetenschappen, leidde tot een sterk geornamenteerde vormgeving, die in grote lijnen de landschapsstijl volgde, maar in de detaillering vrijelijk vormen toepaste uit voorbije stijlperioden en verre oorden. De eerste tuinarchitect die deze gardeneske stijl toepaste, was de Engelsman Humphrey Repton (1752-1818). Waar bij landhuizen voorheen het grote grasveld tot het huis doorliep, herintroduceerde hij aan de voet van het huis bloemperken en aparte tuintjes met gespecialiseerde beplanting. De directe omgeving van het huis kreeg een zeer gevarieerd aanzien door de kleinschalige, vaak ingewikkelde vormgeving. Deze vormgeving verspreidde zich na 1800 door het gehele park: het gardeneske park. Het in elkaar laten overgaan van het landschapspark en de *pleasure grounds* (de verpozingruimten van de bewoners), is een belangrijk kenmerk van de negentiende-eeuwse tuin.

Als gevolg van de belangstelling voor de botanie, werden uit alle hoeken van de wereld de meest exotische plant- en bloemsoorten naar Europa meegebracht en opgekweekt. Buiten of in kassen werd de natuurlijke leefomgeving van de plant nagebootst. Het ging hierbij in de eerste plaats om de presentatie van de soort. Ook werden er tuingedeelten aangelegd met een gespecialiseerde beplanting, zoals rotstuinen of woestijntuinen of tuindelen met zoveel varianten op één soort, zoals rosarium of pinetum.

De interesse voor de botanie had tot gevolg dat dichte boomgroepen verdwenen en dat de beplanting verspreid werd over de grasvelden, om zo de beplanting zich optimaal te laten ontwikkelen. De aanleg van het park werd bij deze gardeneske tuinen vaak ondergeschikt, waardoor een overzichtelijk samenhangend geheel en een heldere ruimtelijke geleiding afwezig was.

4.3.5 Landschappelijke parken in Salland

Voorbeelden van parken in landschappelijke stijl in Overijssel zijn Den Berg (enkele delen buiten de grachten), Alerdinck en Colckhof, beide met elkaar verbonden (circa 1800, J.D. Zocher), Windesheim, Aalhorst en Nijenhuis. Bij het merendeel van de genoemde voorbeelden zien we dat de ontwikkelingen in landschapsstijl buiten de omgrachting van het oude huis met tuinen is gelegen. Vaak worden bestaande percelen hakhout aangepast en zijn de oude rechtlijnige waterelementen vergraven tot meanderende vijvers.

Den Berg — Bij Den Berg is het gebied binnen de grachten zoals genoemd ongewijzigd gebleven. Wel is de gracht aan de achterzijde van de woning tot een grote waterpartij uitgebreid. Deze waterpartij loopt als een brede meander door in zuidwestelijke richting. Buiten de grachten is, ten zuiden van de als rivier opgezette vijver, een aan beide zijden omzoomde wandeling aangelegd. Dit pad volgt de contouren van de vijver (landschappelijk), maar heeft door de opzet van twee bomenrijen de typologie die passend is bij het reeds aanwezige statige (classicistische) karakter van lange lanen. Ten noorden van de vijver loopt over de hele breedte een bosje met erdoorheen lopend een aantal kronkelende paden. De landschappelijke aanvulling bij Den Berg is van een bescheiden omvang. Bovendien is een groot deel van het classicistische lanenstelsel behouden.

Alerdinck ende Colckhof — Bij de landgoederen Alerdinck en Colckhof zijn de parken omstreeks 1800-1810 aangelegd naar ontwerp van J.D. Zocher en met elkaar verbonden middels een wandeling. Het park van Alerdinck kenmerkt zich door de grootse opzet. Paden hebben een vloeiend verloop (grote bochten). Waterpartijen zijn van een grote proportie en baant zich als een brede rivier een weg door het goed. De waterpartijen zijn zo opgezet dat ze oneindig lijken.

Afb. 93 Den Berg, topografisch militaire kaart van 1851. De als rivier opgezette vijver is de drager van de landschappelijke aanleg. Rondom het huis is het overgrote deel van de lanen behouden. Deze kaart laat bovendien mooi zien hoe meteen ten zuidoosten van het huis sprake is van een berg (waar doorheen de laan is aangelegd).

Ook hier spelen open weiden en akkers een belangrijke rol in het totaal. Bij Alerdinck is dit op een bijzondere wijze tot de dag van vandaag zichtbaar aan de opvallend lange beukenberceau die vanaf de Alerdinckweg in oostelijke richting loopt. Ook de hoge bomen in het noordoostelijke deel van het goed lijken als een berceau te zijn gesnoeid (naar buiten toe groeien, takken aan de binnenzijde snoeien zodat een soort tunnel ontstaat). Deze wandelingen zijn om een grote weide ten oosten van het huis gelegen. Vanuit het huis heeft men via een korte zichtlijn (over een ietwat kronkelende laan) zicht op deze grote open ruimte. Bij de Colckhof is dit idee van openheid (door weide en water) nog groter en loopt een deel van de wandeling als een lint om deze open stukken.

Afb. 94 Topografisch militaire kaart van Alerdinck en Colckhof, 1849. Hierboven de oude berceau.

Windesheim — De landschappelijke aanleg van de havezate Windesheim is bijzonder vroeg. Op de Hottingerkaart uit 1781 zien we dat alleen het gebied binnen de gracht is aangelegd als tuin. Deze wordt gekarakteriseerd door een symmetrisch, classicistische opzet. Buiten de grachten is sprake van een open landschap waarin percelen middels lanen worden omzoomd. In 1789 wordt het gebied rondom de bebouwing onder handen genomen. Architect is J.O. Husley. Zijn ontwerp wordt in 1812 door G.A. Blom geïmplementeerd.

De geometrische tuin links van het huis is behouden (in 1916 door L.A. Springer geïntroduceerd). Vóór en ten westen van het huis zijn in de verkaveling asymmetrische contouren zichtbaar. De lijnvoering is echter groots opgezet. In het gebied meteen achter de woning bevindt zich een bos waarin een grote hoeveelheid meanderende paden is aangelegd. Vanuit het huis kijkt men over een vijver met een grillige contour in noordelijke richting (naar de weide ten noorden van het huis). In dit deel van het bos is een aantal kleinere vijvers aangebracht. Het noordwestelijke deel van het terrein bestaat uit een aantal weiden waaromheen, in een bosrijke setting paden/wandelingen zijn aangebracht. Ook hier is sprake van veel waterelementen, deels als vijver en deels als natuurlijk ogende, meanderende beken. Opvallend is dat bij Windesheim, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Den Berg waar ook al in een vroeg stadium een landschappelijke aanleg werd gerealiseerd, ook het gebied binnen de grachten is gewijzigd.

Afb. 95 Kadastrale minuutkaart van Windesheim, 1811-1832. In de bossen ten noorden van het huis is een landschappelijke aanleg ontstaan. Verder is vóór het huis een aantal grote velden ontstaan, gescheiden door licht gebogen paden.

De opzet van de tuin, en het gebruik van de verschillende onderdelen van Windesheim is nog beter zichtbaar op de topografisch militaire kaarten uit de negentiende eeuw. Hierop is duidelijk te zien hoe de weiden de 'dragere' zijn van de bos- of parkwandeling. Vandaag de dag is de opzet van Windesheim in hoofdlijnen behouden gebleven. Wel is het open karakter van de weiden ietwat ingeperkt. De kleinere open ruimten zijn verdwenen en de twee grotere weilanden zijn in omvang afgenomen.

Afb. 96 Topografisch militaire kaart van Windesheim, 1849. De weiden (lichtgroen), bossen (donkergroen), water-elementen (blauw) en tuinen (oranjegeel) zijn duidelijk herkenbaar. In de zuid-oostelijke hoek lag een boomgaard.

Den Aalhorst — Bij Den Aalhorst nabij Dalfsen zien we eveneens enkele karakteristieke elementen terugkeren. Het huis met de bijgebouwen is omgracht. Ten zuiden van het huis is een rechthoekige besloten tuin. Vanuit het huis heeft men via grand canals in oostelijke en westelijke richting een lange zichtas. Vanaf het midden van de negentiende eeuw wordt buiten de grachten een park in landschapsstijl aangelegd. Het oostelijke grand canal wordt vergraven tot een meer natuurlijke waterpartij. Ten zuiden van dit water bevindt zich een grote weide, waaromheen een wandeling is aangelegd. Ten noorden en zuiden van de weide is de wandeling eenvoudig in opzet, bestaande uit nagenoeg rechte paden (noordzijde lopende langs het canal; zuidzijde lopende langs een bestaande beek). Ten oosten van de weide, langs de Heinoseweg is een bosje aangelegd, waarin een meanderend padennetwerk is gecreëerd. Ook meteen ten zuiden van de classicistische besloten tuin werd een klein deel in een landschappelijke stijl aangelegd.

Afb. 97 Den Aalhorst, topografisch militaire kaart uit 1896.

Hier, evenals bij het nabijgelegen Den Berg, zien we dat de oude elementen behouden bleven en dat binnen dit kader een nieuwe landschappelijke situatie werd gecreëerd. De negentiende-eeuwse situatie is tot de dag van vandaag goed behouden gebleven.

Afb. 98 Den Aalhorst, recente luchtfoto. De situatie is ongewijzigd.

Nijenhuis — Ook bij het Nijenhuis nabij Wijhe is het oorspronkelijke statige karakter van lanenstelsel nog duidelijk aanwezig. Evenals bij de al genoemde voorbeelden is ook hier sprake van een classicistische opzet van landhuis met bouwhuizen met aan weerszijden een besloten, door grachten omringde rechthoekige tuin. Met name de oostelijke tuin is nog in haar oorspronkelijke opzet behouden (hersteld in 1989). Het voormalige grand canal werd aan het eind van de achttiende eeuw vergraven tot een meanderende waterloop. Meteen ten zuiden van het huis en in een lobvormig perceel ten zuidoosten van de bebouwing werd een kleine landschappelijke aanleg gerealiseerd. Een opvallend element is de beukenberceau die in 1890 werd aangeplant.

Afb. 99 Nijenhuis op de topografisch militaire kaart van 1890.

Afb. 100 De berceau in de tuin van Nijenhuis.

Op een soortgelijke wijze als bij Den Berg is achter de bebouwing en het aangrenzende bosje, sprake van twee grote open (bijna rechthoekige) weilanden. Deze weilanden worden door middel van smalle stroken begroeiing omsloten, waardoor de tuin een gesloten karakter krijgt. In tegenstelling tot bijvoorbeeld Windesheim of Aalhorst vormen de open weilanden niet de spil van de aanleg. Er zijn geen wandelingen rondom aangelegd (alleen de relictten van het voormalige rechtlijnige lanenstelsel zijn behouden). Niettemin is het samengaan van beslotenheid en openheid ook hier weer kenmerkend.

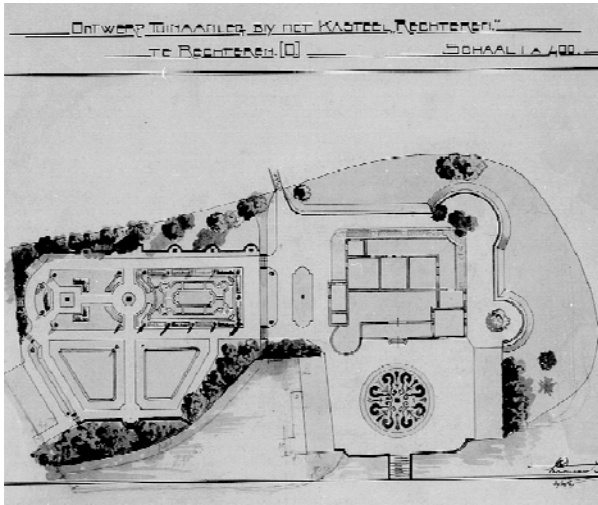
Afb. 101 Recente luchtfoto van het Nijenhuis te Heino.

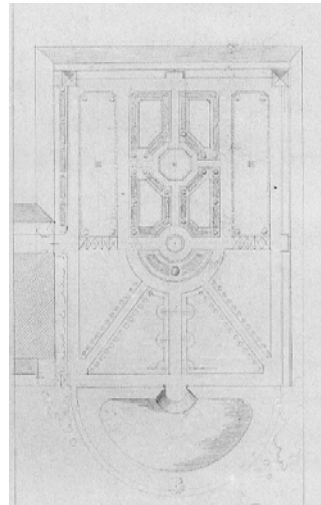
4.3.6 Tuinen in gemengde stijl

Aan het eind van de achttiende eeuw breekt er in Engeland en in Duitsland een tendens naar tuinen waarin het gekunstelde, het veelkleurige van bloembedden en ook het beslotene weer een plaats krijgt. Veelal gebeurt dit binnen het groter geheel van de landschappelijke stijl. De Engelse tuinarchitect Repton introduceert de *pleasureground*, een soort overgang tussen huis en park. Deze *pleasureground*, voorzien van geometrische opgezette deeltuinen zijn zichtbaar vanuit het huis maar mogen de landschappelijke aanleg van buitenaf niet teveel verstoren. Met name als gevolg van de opkomst van de kas, ontstaat de mogelijkheid deze deeltuinen te voorzien van niet-winterharde planten en bloemen. Rond het midden van de negentiende eeuw is het gebruik van deeltuinen in Engeland, Duitsland en Frankrijk algemeen. De kleurenpracht van de bloemperken werden gecombineerd met de sterk geometrische elementen uit de classicistische tuinarchitectuur.

In Nederland zien we in het laatste kwart van de negentiende eeuw weer een toename aan dergelijke meer besloten, gekunstelde deeltuinen. In Overijssel zijn, zoals in de vorige pagina's is gebleken, de rechthoekige classicistische omsloten tuinen vaak behouden binnen het geheel van de landschappelijke aanleg. Deze nog aanwezige rechthoekige deeltuinen kregen wederom een invulling in classicistische stijl. De oorspronkelijke opzet werd in feite dus weer geïntroduceerd. Bij de grote havezaten Weldam en Twickel werden in de negentiende eeuw de deeltuinen naar ontwerp van de Franse tuinarchitect André (uitgevoerd door H. Poortman) aangelegd. Bij Rechteren zien we dat L.A. Springer in de periode 1909-1919 neobarokke parterres aanlegde: zowel op het voorplein als binnen de omgrachting. Bij Windesheim werden de oorspronkelijke deeltuinen naast de bebouwing voorzien van geometrische bloementuinen en een rozentuin. Verder werd ook hier een geometrisch voorplein gerealiseerd. Het werk werd in 1916 naar een ontwerp van Springer uitgevoerd.

Afb. 102 L.A. Springer, ontwerp voor de deeltuinen bij kasteel Rechteren, 1909 (bron: databank TUiN, Bibliotheek Wageningen UR).

Afb. 103 L.A. Springer, ontwerp voor de deeltuin ten oosten van de bebouwing van Windesheim, 1916 (bron: databank TUiN, Bibliotheek Wageningen UR).

Ondanks de vele verschillen die de Sallandse landgoederen onderscheiden, is er een aantal karakteristieke, telkens terugkerende aspecten te herkennen. De organische groei is bij vrijwel alle landgoederen duidelijk herkenbaar. Dit vertaalt zich in een rechtlijnig en geometrische aanleg in de directe nabijheid van het huis, kenmerkend voor de zeventiende en achttiende eeuw met daarbuiten een landschappelijke aanleg die zo karakteristiek is voor het overgrote deel van de negentiende eeuw. Het classicistische is herkenbaar aan de rechtlijnigheid van de lanen, grand canals en de lange zichtassen die hierover zijn geprojecteerd. Het landschappelijke vertaalt zich in een schilderachtigheid die ontstaat door meandering van de paden en waterpartijen en het contrast tussen open grasvelden en besloten bossen en perken.

Afb. 103 Het huidige terrein van het projectgebied klaarliggend voor een nieuwe stap in het verhaal van de plek.

5 Typologische speerpunten ten behoeve van een nieuw hoofdstuk in het verhaal van de plek

Landgoed de Herkulosche Esch vormt een nieuwe toevoeging aan het snoer van historische landgoederen ten oosten van de IJssel, nabij Zwolle. De opdrachtgevers wensen bij de aanleg van de Herkulosche Esch inspiratie te vinden in de voor de omgeving karakteristieke opzet van landgoederen. Uit het onderzoek zijn voldoende aanknopingspunten aan het licht gekomen die, gezwaluwstaart met de bevindingen (cultuurhistorische en landschappelijke waarden en speerpunten) uit *het Verhaal van de Plek* en de wensen en eisen van de opdrachtgevers, kunnen leiden tot een bijzonder geheel dat als een hoogwaardige toevoeging aan het landschap kan worden beschouwd.

Op basis van de conclusies die zijn gesteld in de grijze kaders van de diverse paragrafen in dit rapport, wordt in onderstaande tabel een overzicht gegeven van de diverse speerpunten. Deze speerpunten belichten de verschillende historisch karakteristieke aspecten van het Sallandse landgoed.

<i>Speerpunt</i>	<i>Aspecten van het speerpunt</i>
Bebouwing hoofdhuis	Uitgaande van het karakteristieke Sallandse landgoed:
	• Oude havezate, De Haerst of Den Doorn.
	• Zeventiende-eeuwse landhuis (Vingboonstype), Zuthem of Diepenheim.
	• Achttiende-eeuwse landhuis, Den Berg of Den Aalhorst.
	• Negentiende-eeuwse landhuis, De Alerdinck of De Colckhof.
Bebouwing bijgebouw hoofdhuis	Uitgaande van de typologie van het eenlaags bouwhuis, waarbij de architectuur is afgestemd op hoofdhuis, bijvoorbeeld Den Berg, Windesheim, Den Aalhorst.
Bebouwing bijgebouwen landgoed	• De oranjerie, afgestemd op de keuze van de bouwstijl van het landhuis, bijvoorbeeld Oldruitenborgh of Zuylestein.
	• De druivenkas, al dan niet in aansluiting op de oranjerie, bijvoorbeeld De Horte of Oranjestein.
	• De tuinmanswoning of portierswoning, bijvoorbeeld De Colckhof of Twickel.

Speerpunt		Aspecten van het speerpunt	
		De tuinsieraden, bijvoorbeeld Zwitsers huisje van Twickel of het theehuisje van Boswijck.	
Inrichting terrein			
Hoofdopzet		De hoofdopzet van het Sallandse landgoed wordt bepaald door de combinatie van een formele classicistische tuin rondom het huis met daaromheen een landschappelijke aanleg, bijvoorbeeld Den Berg en Nijenhuis.	
		Begrenzing van het totale terrein door middel van houtwallen en boombegrenzing. Op enkele punten doorzichten, bijvoorbeeld Windesheim.	
Geometrische tuin		- Deeltuinen, gescheiden door rechte paden of lanen, en omzoomd door hagen of bomen, bijvoorbeeld Den Aalhorst. - Rechte (hoofd)lanen vanuit de geometrische tuin, het landschap in: tevens zichtassen, bijvoorbeeld Den Berg. - Grand canals, bijvoorbeeld bij Zuthem (sloot). - Omgrachting huis en terrein hoofdcomplex, bijvoorbeeld Windesheim en Den Berg. - Per deeltuin een eigen invulling, geometrisch dan wel landschappelijk, bijvoorbeeld De Gelder.	
Landschappelijke tuin/park		- Contrast tussen (wandel)bos en open weide als spil, bijvoorbeeld Den Aalhorst en Nijenhuis. - Meanderende paden met kruispunten verscholen in aanplant. - Meanderende waterpartijen (vijvers en beken), bijvoorbeeld De Alerdinck en Windesheim. - Lobvormige perken en bosschages. - Geaccidenteerdheid (serpentineheuvel, uitkijkpunten), bijvoorbeeld De Alerdinck. - Berceau's, bijvoorbeeld Nijenhuis en De Alerdinck/De Colckhof. - Tuinsieraden, bijvoorbeeld De Colckhof en Twickel. - Zichtlijnen binnen het landgoed en op enkele plaatsen naar buiten toe.	

6 Bronnen

Geraadpleegde literatuur:

- Gevers, A.J. & Mensema, A.J., *De havezaten in Salland en hun bewoners*, Alphen aan de Rijn 1983.
- Haartsen & Storms 2009; *Acheologiebeleid Gemeente Zwolle, concept maart 2008*.
- Haartsen, A. & Storms, E. (Directie Kennis, Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit), *Ontgonnen verleden, regiobeschrijvingen provincie Overijssel*, Ede 2009.
- Janssen, H.L., Kylstra-Wielinga, J.M.M., Olde Meierink, B., *1000 jaar kastelen in Nederland. Functie en vorm door de eeuwen heen*, Utrecht 2006.
- Oldenburger-Ebbers, C.S., et al, *Gids voor de Nederlandse Tuin- en Landschapsarchitectuur. Deel Noord Groningen Friesland Drenthe Overijssel Flevoland*, Rotterdam 1995.
- Vakgroep landschapsarchitectuur LH Wageningen, *Leonard Springer. Beschrijving en documentatie van zijn beroepspraktijk. Onderzoeksproject recente ontwikkelingen in de tuin- en landschapsarchitectuur*, Wageningen 1982.
- Veelen, J. van, *Romantiek in de tuinkunst: de romantische beweging in Engeland in de 18^e eeuw; de romantische tuinkunst in Nederland in de 18de en 19de eeuw; het Vondelpark 1850-1978*, doktoraalscriptie voor de vakgroep landschapsarchitectuur en kunstgeschiedenis L.H. Wageningen 1978.
- Wijck, H.W.M. van der & Enklaar-Langendijk, J., *Overijsselse buitenplaatsen*, Alphen aan de Rijn 1983.
- Wijck, H.W.M. van der, *De Nederlandse buitenplaats. Aspecten van ontwikkeling, bescherming en herstel*, Alphen aan de Rijn 1982, pp.85-110.
- Zijlstra, B., *Nederlandse tuinkunst tussen 1850 en 1940. Waard om beschermd te worden*, Nederlandse Tuinenstichting Amsterdam 1986.

Geraadpleegde websites:

- www.watwaswaar.nl
- www.googlemaps.nl

7 Res nova, erfgoed in ontwikkeling

Res nova, erfgoed in ontwikkeling, is een organisatie die bestaat uit vennoten en partners onder leiding van drs Margreeth Bangert en dr Bernadette van Hellenberg Hubar. De partners in Res nova zijn drs Don Rackham, ir Karl Pesch Konopka, Gert van Kleef en Marij Coenen.

Res nova is in 2002 opgericht als adviesbureau en kennisnetwerk op het gebied van cultuurhistorie & ruimtelijke ordening. Haar motto, *Erfgoed in ontwikkeling*, wordt geïllustreerd door haar track record. Dit omvat een veelzijdig palet aan werkzaamheden, dat varieert van het individuele monument tot - meer grootschalige - ontwikkelingsprojecten in steden, dorpen en buitengebieden. In het kielzog van dit werk treedt Res nova op als uitgever van boeken en kaarten. De portfolio van Res nova behelst producten als *Fiscaal verhaal© voor Rijksmonumenten*, het *Planologisch erfgoedregime©*, de *erfgoedSWOT©*, Cultuur- en bouwhistorisch onderzoek met of zonder effecttoets, Cultuurplanologische analyse of contra-expertise met of zonder effecttoets en wat dies meer zij.

7.1 Memorabilia

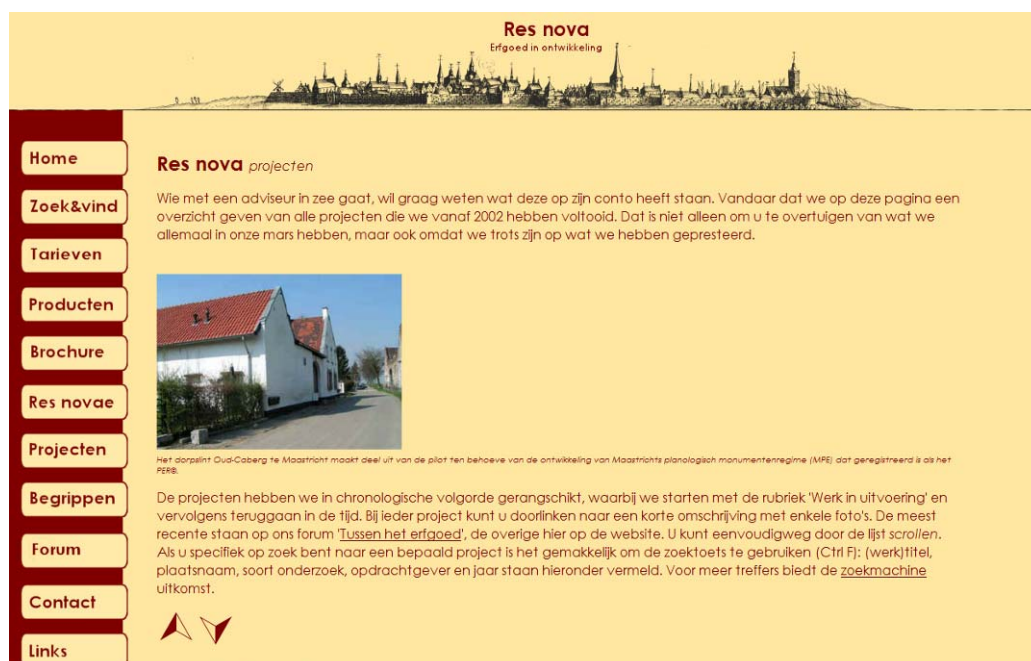
- 2011: Ten zuiden van Zwolle wordt een nieuw landgoed gerealiseerd onder de naam Herkulosche Esch. Res nova stelt een visiedocument op dat als basis zal dienen voor de toekomstige ontwikkelingen voor het project.
- 2010: Rhederhof te Rheden wordt uitgeroepen tot mooiste pand van Nederland, onder meer dankzij het cultuur- en bouwhistorisch onderzoek met effecttoets van Res nova. Voor dit project heeft Res nova ook (onder meer) een Cultuurplanologische contra-expertise verricht.
- 2010: Eindhoven heeft een primeur met het *Planologische erfgoedregime©* van Res nova: dit PER© is in eerste instantie ontwikkeld voor en met de gemeente Maastricht in 2005. Met het bestemmingsplan De Bergen is het op het niveau gebracht van de nieuwe Wro: De Bergen is het eerste bestemmingsplan met een PER© op www.ruimtelijkeplannen.nl.
- 2010: Res nova voert in opdracht van het ministerie van OC&W een onderzoek uit naar Wederopbouw kernkwaliteiten ten behoeve van de tweede tranche van de AMvB Ruimte. In dit verband wordt de erfgoedSWOT© als begrip geïntroduceerd (zie vakblad Vitruvius).
- 2010: Res nova produceert vanuit de cultuurhistorische ondergrond twee landschappelijk/stedenbouwkundige plannen, waarvan die voor Zeddam de prijsvraag wint. Het ontwerp voor Hemelum (Friesland) wordt besproken in het januarinumnummer 2011 van vakblad Vitruvius.
- 2009: Res nova schrijft de tekst voor twee boeken over het oeuvre van Friso Woudstra: *1001 projecten* (met betrekking tot nieuwbouw, waaronder

Tuindersweg 115 te Maasdijk) en *Saxa loquuntur* (De stenen spreken) over het restauratieoeuvre van Friso Woudstra Architecten.

- 2009: Minister Plaskerk roept het PER© van Res nova uit tot veelbelovend model voor monumentenzorg in de toekomst in de beleidsbrief Modernisering van de Monumentenzorg.
- 2009: Res nova krijgt van de gemeente Roermond en de provincie opdracht voor een pilot met de DuMo-methode voor duurzame monumentenzorg naar aanleiding van het Conditierapport 'Huis van Cuypers' te Roermond.
- 2009: Res nova verfijnt het product *Fiscaal verhaal© voor Rijksmonumenten* in welk verband al vanaf 2002 een effectieve relatie is opgebouwd met de fiscus en het Nationaal Restauratiefonds en met grote regelmaat gebrekenplannen worden geproduceerd (vanaf 2005 in samenwerking met Stadsherstel Limburg en vanaf 2010 met ingenieursbureau Steeds te Delft).
- 2003 – 2010 Res nova verricht vanaf 2003 met grote regelmaat onderzoeken naar historische landgoederen, historische panden en beschermde monumenten.

Meer weten over de laatste wapenfeiten van Res nova? Ga dan naar onze website www.res-nova.nl.

Res nova heeft verschillende bekroningen op haar naam staan die u terug kunt vinden in de biografieën van de vennoten en partners, waar u via de homepage naar toe wordt geleid.

Afb. 104 Kijkt u ook eens op onze website: www.res-nova.nl. Met de zoekmachine vindt u alles van uw gading. Zo is Res nova een vraagbaak voor alle erfgoedzaken.

Res nova

Erfgoed in ontwikkeling

drs Margreeth W. Bangert

06 - 11 45 42 47

dr Bernadette C.M. van Hellenberg Hubar

0475 - 55 23 30 / 06 - 513 87 805

ISBN/EAN Herkulosche Esch

978-94-90462-26-0

Deel 25 Erfgoed in ontwikkeling

Postadres:

B. Minkenberglaan 2

6109 AL Ohé en Laak

Fax:

0475 55 02 90

Internet:

info@res-nova.nl

www.res-nova.nl